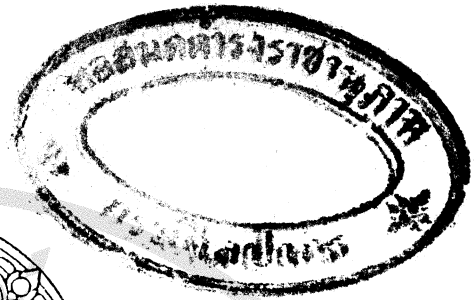

พ.ศ. ๒๕๖๓

เหตุการณ์
ที่เกี่ยวข้องกับเมืองญวนและเมืองเขมร
ในรัชกาลที่ ๒
สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
ทรงเรียบเรียง

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
คุณหญิงอภัยสงคราม (รั้งภา โสคติติก)

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๔

เหตุการณ์
ที่เกี่ยวข้องกับเมืองญวนและเมืองเขมร
ในรัชกาลที่ ๒
สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
ทรงเรียบเรียง

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ✓
คุณหญิงอภัยสงคราม (รัษฎา โชติติลล)

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๔

คำนำ

พลโท พระยาอภัยสงคราม เป็นเจ้าภาพบำเพ็ญกุศลและรับพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงอภัยสงคราม (รัมภา โชติคิลก) ผู้เป็นภรรยา ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๔ มีความประสงค์จะพิมพ์หนังสือแจกจ่ายเป็นอนุสรณ์ตามประเพณี มาแจ้งความ ณ หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากรว่าจะใคร่ได้หนังสือที่มโนความกล่าวถึงเรื่องประเทศญวน สำหรับพิมพ์ในงานนี้ เพราะสกุลของคุณหญิงอภัยสงคราม (รัมภา โชติคิลก) มีเชื้อสายสืบมาจากญวน กรมศิลปากรจึงแนะนำให้พิมพ์เรื่องเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับเมืองญวนและเมืองเขมรในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเรียบเรียง ก็มีความยินดีขอรับฉบับไปจัดการพิมพ์ ดังปรากฏอยู่ ณ บัดนี้

กรมศิลปากรขออนุโมทนากุศลบุญราศีทักษิณานุประทาน ซึ่งพลโท พระยาอภัยสงคราม ได้บำเพ็ญเพื่ออุทิศถวายเป็นสังฆทานแก่คุณหญิงอภัยสงคราม (รัมภา โชติคิลก) ผู้วายชนม์ และให้พิมพ์หนังสือนี้แจกเป็นส่วนสาธารณประโยชน์ ขอผลแห่งบุญกุศลทั้งปวงจงสัมฤทธิ์ประสิทธิแก่คุณหญิงอภัยสงคราม ตามควรแก่คติวิสัยในสัมปรายาททุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๑๕ มกราคม ๒๔๕๔

คุณหญิงอภัยสงคราม (ร่มภา โชติติลล)

เกิด ๕ ม. ค. ๒๔๓๘

ตาย ๑ มี. ย. ๒๔๕๓

ประวัติ

คุณหญิงอภัยสงคราม (รัมภา โชติติลล)

—x—

คุณหญิงอภัยสงคราม (รัมภา โชติติลล) เป็นบุตร หลวง
อนันนิกรฤทธิ (ถ่อ อนันกุล) มารดาชื่อนั้น เกิดเมื่อวันพุธที่ ๕
มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๘ ณ ตำบลบ้านญวน คลองผดุง อำเภอคูสิด
จังหวัดพระนคร ชื่อเดิมชื่อ “รำจวน” ครั้นเมื่อทางการประกาศ
ใช้นามานุกรมชื่อบุคคล ปรากฏในครั้งแรกว่าชื่อ “รำจวน” เป็น
ชื่อชาย จึงได้ขอเปลี่ยนชื่อเป็น “รัมภา” ภายหลังมีประกาศเปลี่ยน
ใหม่ เพราะครูกลุ่มหนึ่งทางกระทรวงศึกษาธิการร้องว่า “รำจวน”
ควรเป็นชื่อหญิง แม้จะมีประกาศใหม่ก็มีได้ร้องขอเปลี่ยนชื่อกลับ
ไปตามเดิมอีก ผู้ที่รู้จักคุ้นเคยกันมาแต่เดิมก็ไม่มีใครเรียกตามชื่อ
ที่เปลี่ยนใหม่ ทั้งๆ ที่รู้ชื่อว่าเปลี่ยนชื่อแล้ว คงเรียกกันสั้นๆ ตาม
แบบไทยว่า แม่จวน หรือคุณหญิงจวน แล้วแต่กรณีแห่งความคุ้นเคย

คุณหญิงอภัยสงคราม (รัมภา โชติติลล) ได้รับการศึกษา
เพียงอ่านออกเขียนได้จากโรงเรียนใกล้บ้าน ซึ่งครูผู้หญิงชื่อแก้ว
พันธุ์มเสนเป็นครูสอน และครูแก้วนั้นคือพี่สาว พันเอก พระยาทรง
สุรเดช เมื่อออกจากโรงเรียนชั้นต้นแล้ว ผู้ปกครองจะให้ไปเรียน
ต่อในโรงเรียนอื่น จึงให้ไปอยู่กับบ้านญาติผู้ใหญ่ที่ใกล้โรงเรียนก็
อยู่ไม่ได้ เพราะเป็นเด็กที่ติดมารดา

(ค)

เพื่อที่จะให้ได้รับการอบรมขนบธรรมเนียม ผู้ปกครองจึงจัดการให้ นำไป ถวาย ตัว เป็น ข้าราชการ อยู่ตำแหน่ง พระอัครชายาเธอ ฯ แต่เพราะเป็นคนห่างแม่นานไม่ได้ จึงต้องขอลากลับมาอยู่บ้านช่วยมารดาประกอบการเลี้ยงชีพ

คุณหญิงอภัยสงคราม (รหมภ ชาติติลล) ได้สมรสกับ พลโท พระยาอภัยสงคราม (จอน ชาติติลล) แต่ขณะเมื่อยังมียศเพียงร้อยโท เมื่อวันศุกร์ที่ ๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๕ มีบุตรด้วยกันคือ :-

- ๑) นายจิต ชาติติลล
- ๒) ร้อยโท จรัส ชาติติลล นายแพทย์แห่งกรมสาธารณสุข ถึงแก่กรรมแล้วแต่ พ.ศ. ๒๔๕๐ อายุได้ ๓๒ ปี
- ๓) พันตรี เกษม ชาติติลล
- ๔) นางเกสร บุณศิริ ภรรยานายอร่าม บุณศิริ
- ๕) นางเรณู ลศนันท์ ภรรยานายภักดี ลศนันท์
- ๖) เป็นชาย ถึงแก่กรรมเมื่ออายุเพียงเดือนเศษ
- ๗) นางลอองรัตน์ รัตนาคาร ภรรยานายประดิษฐ์ รัตนาคาร
- ๘) นางมยุรี ขัตติพันธุ์ ภรรยาร้อยโท สม ขัตติพันธุ์
- ๙) นายราวี ชาติติลล
- ๑๐) นายสงคราม ชาติติลล
- ๑๑) นางสาวจิตรรา ชาติติลล
- ๑๒) นางสาวมาลาศรี ชาติติลล

(ง)

๑๓) เป็นหญิงถึงแก่กรรมเมื่ออายุยังไม่ถึงเดือน

๑๔) เด็กหญิงจันทร์แจรง โชติดีติก

คุณหญิงอภัยสงคราม (ร่มภา โชติดีติก) เป็นผู้ขยันในงานบ้าน มีอุปนิสัยอ่อนโยน เชื้อพึ่งสามี รักครอบครัว ประหยัด ใช้จ่าย ชอบอยู่บ้านอ่านหนังสือ สามารถในการอำนวยการครัวอาหารไทย ตลอดเวลาที่อยู่กับสามีแต่อายุ ๑๗ ปีจนถึง ๕๕ ปี ได้ อำนวยการหรือขณะใดที่ขาดแม่ครัวก็ทำครัวเองตลอดเสมอมา เรียน การประกอบอาหารจากแม่ครัวที่มาอยู่ด้วยนั่นเอง

คุณหญิงอภัยสงคราม (ร่มภา โชติดีติก) ได้รับพระราชทาน เครื่องราชอิสริยาภรณ์จุฑาภรณ์จอมเกล้าฝ่ายใน เมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๔ ถึงแก่กรรมที่บ้านเลขที่ ๓๑ ถนนประชาธิปไตย บางเขน จังหวัดพระนคร วันพฤหัสบดีที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๓ เวลา ๖ นาฬิกา ด้วยโรคเนื้องอกหรือมะเร็งที่นมข้างซ้าย ซึ่งได้ทำการผ่าตัดออกแล้ว กลับกำเริบขึ้นเป็นอาการภายใน จนดับ บวมแข็งยื่นออกมาพ้นชายโครงทั้งสองข้าง.

เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับเมืองญวนและเมืองเขมร ในรัชกาลที่ ๒

สมเด็จพระปรมัยยิกายะราชานุภาพ
ทรงนิพนธ์

ในเดือน ๓๓ ปีมะเส็งเอกศก^(๑)....โปรดให้ท่านทูตไทย มีพระยา
เพชรปณ^๔เป็นราชทูตไปเมืองญวน เชิญพระราชสาส์นไปยังพระเจ้ากรุงเวียด
นามยาดอง บอกชาวทพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จสวรรคต
และทพระองค์ได้เสด็จผ่านพิภพครองรัชกาลใหม่ ทูตไทยไปเมืองญวนครั้ง
นอกจากการเจริญพระราชไมตรีตามแบบอย่างในราชประเพณี เชื่อได้ว่าคง
ให้ออกไปฟังเค้าเงื่อนความคิดญวนจะเป็นอย่างไร ในเวลาเมื่อเปลี่ยนรัชกาล
ในกรุงสยามด้วย

เรื่องพระราชพงศาวดารตอนนั้น ควรจะอธิบายเรื่องเมืองเขมรเมือง
ญวนย้อนถอยหลังขึ้นไปสักหน่อย ผู้อ่านจึงจะเข้าใจเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นของ
กับเมืองญวนและเมืองเขมร ทั้งในตอนนั้นและตอนต่อไปได้ชัดเจน

เมืองเขมร หรือที่เรียกชื่อนามหนึ่งว่ากรุงกัมพูชา เดิมเป็นเมืองขอม
หลวง มีอำนาจมากและอาณาเขตกว้างขวางในโบราณสมัย แต่อำนาจลด

(๑) จ.ศ. ๑๑๗๑ พ.ศ. ๒๓๕๒

น้อยถอยลงโดยลำดับมา จนเมื่อไทยมาตั้งเป็นใหญ่ได้ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ขยายอาณาเขตรุกแดนกับพม่าลงไปจากข้างเหนือทางหนึ่ง ส่วนแคว้นกัมพูชา ซึ่งอยู่ทางริมทะเล ตั้งแต่ปากน้ำโขงไปทางตะวันออก ก็เกิดเป็นประเทศอิสระ นอกประเทศหนึ่งเรียกว่า จัมปาประเทศ ตามตำนานที่จะพรรณาได้ ไพร่พด เมืองจัมปาศรีปะปนกันหลายชาติ เป็นพวกขอมเดิมบ้าง เชื้อสายแขกอินเดีย ที่มาอยู่ในเมืองขอมบ้าง พวกมลายูข้ามทะเลมาอยู่บ้าง ถึงปลายเมื่อการตั้ง ลื่อนค้าสำเภอสืบตามแพร่หลายมาทางประเทศเหล่านั้น ชาวเมืองจัมปาโดยมาก เขารดถือศาสนาอิสลาม บุคคลจำพวกที่เราเรียกว่า แขกจาม ก็คือชาวเมือง จัมปาศรีเอง เมืองจัมปาศรีเป็นอิสระมาจนสมัยเมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ครองกรุงศรีอยุธยา ด้วยได้พบในหนังสือจดหมายเหตุฝรั่งแต่งไว้ ว่ามี ราชทูตจัมปาเข้ามากรุงศรีอยุธยาในครั้งนั้น ส่วนพวกญวนนั้นเข้าใจว่าเดิม เป็นชนจำพวกหนึ่งในชาติไทยนั่นเอง คือพวกที่ลงมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในแคว้น เมืองต่งเกย ครั้นจนเมื่ออาณาจักรออกมาถึงเมืองไทยเดิม ซึ่งเรียกว่า มณฑล ยูนนาน มณฑลทกยจัว มณฑลทกวางตัง มณฑลทกวางใต้ ทุกวันนี้ จันม อานาจลงมาจนถึงเมืองต่งเกย ไทยชาวต่งเกยต้องขึ้นและสวามิภักดิ์กับจีนยิ่ง กว่าไทยใหญ่และไทยในสยามประเทศ เมื่อช้านานหลายชั่วบุคคลเข้า ความ นิยมของพวกชาวต่งเกยก็ไต่ไปทางจีนมากเข้าทุกที จึงเกิดเป็นชนชาติหนึ่ง ที่ เราเรียกว่าญวน แต่ในภาษาเขาเองทราบว่าเป็นพวกว่า แกว จะต้องกับคำว่า ญวนเอง ต่อมาพวกเมืองต่งเกยมีอำนาจมากขึ้น และจะประจวบเวลาเหตุ

วิเศษใดมีขึ้นแก่เมืองจัมปาศักดิ์ พวกญวนจึงแผ่อาณาเขตตลอดลงมา จน
ได้แดนจัมปาศักดิ์ในอำนาจ แต่ราชธานีเมืองญวนยังคงอยู่ที่เมืองดงเกย

ภูมิประเทศเมืองญวน ผิดกับประเทศอื่นในข้อสำคัญอยู่อย่างหนึ่ง
อันจะพึงเห็นได้ในแผนที่ คือพื้นดินทอดม้วน ซึ่งเป็นทำเลผืนคนและสัตว์
บริบูรณ์ อยู่แต่ข้างฝ่ายเหนือที่สุดคือเมืองดงเกยตอนหนึ่ง และมาอยู่ใต้สุด
ตอนปากแม่น้ำโขงที่เป็นเขตเมืองจัมปาศักดิ์ตอนหนึ่ง แต่แผ่นดินตอนกลางที่เชื่อม
กันนั้น เทือกเขาบรรทัดออกไปไกลทะเล ทั้งยังเหลื่อมอยู่ในระหว่างเขาบรรทัด
กับชายทะเลเป็นทแคบ และไม่เป็นดินอุดมสำหรับการเพาะปลูก ต้องพึ่ง
น้ำป่าไหลมาช้านาน เพราะภูมิประเทศเป็นเช่นนั้น เจ้าแผ่นดินญวนตอนแรกเมื่อ
เมืองดงเกยเป็นมณฑลราชธานี จึงมีความลำบากในการปกครองราชอาณาจักร
จักรตอนใต้ เพราะเหตุที่อยู่ห่างไกลกันนัก อยู่มาเจ้าแผ่นดินญวนองค์หนึ่ง
ปรารถนาถึงความลำบากในการปกครองราชอาณาจักร ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวมา
จึงมาตั้งเมืองเวียงเป็นราชธานีตรงที่แผ่นดินแคบอยู่ในระหว่าง มณฑล ดงเกย
และมณฑลข้างปากน้ำโขงซึ่งญวนเรียกว่าดงไฉ่ ส่วนหัวเมืองทั้งสองมณฑล
นั้น ตั้งผู้สำเร็จราชการอยู่ปกครอง แต่ความคดโกงมาตั้งเมืองเวเป็นราชธานี
ไม่เป็นประโยชน์ได้จริงดังคาด ด้วยต่อมาเมื่อเจ้าแผ่นดินญวนที่หย่อนอำนาจ
ลง ผู้สำเร็จราชการมณฑลดงเกยและมณฑลดงไฉ่ ซึ่งตั้งเมืองไซ่ง่อนเป็น
เมืองหลวงนั้น ต่างก็รวบรัดเอาอำนาจและความดีความชอบไว้ในวงศ์ตระกูลของ
ตน เจ้าแผ่นดินญวนที่เมืองเวกลับกลายเป็นอย่างเจ็ด มีอำนาจน้อยลง
ไปกว่าเมื่ออยู่เมืองดงเกย การเป็นดังนี้มาช้านาน

ส่วนเมืองเขมร คือ กรุงกัมพูชา ตั้งอยู่ในระหว่างเมืองไทยกับเมืองญวน เวียดนามหรือไทยข้างไหนมีอำนาจมาก เขมรก็ชนแก่มายนน ถ้าหากว่าเป็นเวลตามอำนาจได้เดียวกัน เขมรก็ยอมชนทั้งสองฝ่าย เป็นต้นมาแต่ครั้งกรุงเก่า แต่เพราะเขมรนิยมในลัทธิและประเพณีการต่างๆ อย่างไทย ตั้งแต่ลัทธิศาสนาเป็นต้นตลอดจนประเพณีการบ้านเมือง โดยปรกติกความสันติสนมมาจึงมีอยู่ข้างฝ่ายไทยมากกว่าญวน ด้วยญวนไปนิยมเอาอย่างจีนเลยในการทุกอย่างทั่วไป

ในสมัยกรุงเก่าตอนปลาย ตั้งแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศการในเมืองญวนจะไม่เป็นปรกติ ด้วยเกิดแก่งแย่งกันชนในผู้ปกครองเมืองอำนาจญวนอ่อนลง เมืองเขมรจึงมาเป็นประเทศราชชนไทยลัทธิชาตตลอดมาจนกรุงเก่าเสียแก่พม่าชาติก เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งกรุงธนบุรีขึ้นเป็นราชธานีในสยามประเทศ ครองหนนกงคตนครองกรุงกัมพูชาชานนามว่าสมเด็จพระนารายณ์ เกิดวิวาทชนกับญาคองคองคหนึ่งชอนกองคโนน ซึ่งมีคเป็นพระรามราชา ๆ หนีเข้ามาพองอยู่ในกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีมรับสั่งให้มศรอกษรไปถึงสมเด็จพระนารายณ์เจ้ากรุงกัมพูชาว่า กรุงศรีอยุธยาถูบตั้งเป็นอิสระได้ตั้งแต่ก่อนแล้ว ให้พระเจ้ากรุงกัมพูชาจัดคตไม่ทองเงนเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายตั้งแต่ก่อน สมเด็จพระนารายณ์เจ้ากรุงกัมพูชาตอบเขามาว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีมิใช่เชื้อสายราชตระกูลเก่าไม่ยอมชน พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงชดเคอง จึงดาร์ส่งให้กองทัพไทยลงไปถึงกรุงกัมพูชาเมื่อบัดเดือก

๕

ศก พ.ศ. ๒๓๓๒ ครองหน้ง เมอบเถาะตรศก พ.ศ. ๒๓๓๔ ยกตงไปคอกครนหน้ง
ครนทงนพระเจากรงชนบรเสด็จเบ้นจอมพลตงไปเอง ตได้หวัเมืองเขมรเบ้น
อนมก ส้มเตจพระนารายณเจากรงกัมพูชาสัรบค่านทนไม่ได กพาครอบ
ครวอพยพหนตงไปพงญวนอยู่ ณ เมืองไซ่ง่อน ครนกองทัพไทยกลบมาแลว
ส้มเตจพระนารายณเจากรงกัมพูชาทชอกกองทัพญวนกลบชนมาตง อยู่ท แพรก
บักปรัด แต่มอจะมออยเมืองบนทายเพชรซงเบ้นเมืองหลวงตามเดิม ด้วยครน
นนไทยยดหวัเมืองเขมรไว้ได้ทงฝายเหนือแะฝายตะวันตก พระเจากรงชนบร
ให้กองคโนนทเบ้นพระรามราชาตงไปตงเบ้นใหญ่อยทเมืองกำปอดซงอยู่ชาย
ทะเล แะให้กองทัพไทยตงรักษายทเมืองพตบองอกแห่งหน้ง ในขณะ
นนพอทางเมืองญวนเกิดจาดจาดชนด้วยพวกโจรโกเชนเบ้นกบฏ ผู้ส่าเร้จราช
การเมืองตงเกยกเขากบพวกกบฏ พวกนยกมาตเมืองเว จบเจ้านายในราช
วงศ์ญวนฆ่าพนเดียเบ้นอนมก ทเหลืออยู่พากันหนตงมาอาศัยอยู่เมืองไซ่ง่อน
ในเวถานันท่านองส้มเตจพระนารายณ (นักองคตณ) เกรงกองทัพไทยจะยกไปได้
อก จะหมายพงญวนกไม่ไดตงแตกอน จึงมคัภอักษรเขามาขออนนอมยอม
ชนต่อพระเจากรงชนบร ๆ ยงทรงชดเคองไม่ยอมเชอถอส้มเตจ พระนารายณ
แต่จะได้เตรยมกองทัพไทยทจะยกตงไปหรือไม่ ขอนไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่า
เมอพระเจากรงชนบรไม่ยอมทรงเชอถอส้มเตจพระนารายณแลว ทางโน้น
ส้มเตจพระนารายณปรกษากับพระยาพระเขมร เห็นพ้องกันว่า ควรจะให้ก
องคโนนค้อพระรามราชา เบ้นเจากรงกัมพูชา ให้ส่นวิวาทบาดหมางกับไทย

จึงให้ไปเชิญพระรามราชามาจากเมืองกำปอด ขอมยกตำแหน่งเจ้ากรุงกัมพูชา
ถวายแก่พระรามราชา เมื่อความทงนทราบถึงพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ทรงพระ
โสมนัส จึงแต่งข้าหลวงลงไปให้อภิเษกกันที่กรุงธนบุรี เป็นสมเด็จพระรามราชา
พระเจ้ากรุงกัมพูชา ส่วนน้องคนชังเป็นสมเด็จพระนารายณ์เจ้ากรุงกัมพูชา
อยู่แต่ก่อนนั้นยอมดลยศตั้งเป็นพระมหาอุปราช และมีพระมหาอุปราชอีก
องค์หนึ่งชื่อน้องคนชัง เป็นพระมหาอุปราชมาแต่ครั้งสมเด็จพระนารายณ์
ครองกรุงกัมพูชา

ตั้งแต่สมเด็จพระรามราชาได้เป็นใหญ่ เมืองเขมรก็มาขึ้นไทยแต่ฝ่าย
เดียว อยู่มาผู้ร้ายดลอบฆ่าคนของกรมผู้เป็นมหาอุปราชตาย นักของคนที่
ซึ่งเป็นพระมหาอุปราชนั้นอยู่มา ไม่ช้าก็ บวญ เจ็บ พราดตาย ถึง ออก องค์หนึ่ง
ปรากฏว่าอายุเพียง ๓๕ ปี นักของคนที่มรดา ๓ องค์ ชื่อน้องคนเม่น ๑ นัก
ของค้อ ๑ นักของคเภา ๑ มบตรของคหนึ่ง ชื่อน้องคนเอง นักของคเองอายุ
ได้ ๕ ขวบ บุตรชื่อนักของคหนึ่ง ๕ องค์คนต่างมารดา กัน นักของคเม่นกับ
นักของคเภา มารดาเป็นแม่เห็ด แต่นักของคคอกกับนักของคเองมารดาเป็นนักถันม กรุง
กัมพูชาเวลานั้น สมเด็จพระรามราชาได้เป็นใหญ่อยู่แต่องค์เดียวก็จริง แต่
ส่วนพระยาพระเชมรแตกกันเป็น ๒ พวก ผู้ที่มิใช่พวกของสมเด็จพระรามรา-
ชา เชื่อว่าสมเด็จพระรามราชาแต่งคนไปดลอบฆ่ามหาอุปราช อยู่มาไม่ช้า
พระยาพระเชมรพวกหนึ่งก็คิดการกบฏ ชักชวนพวกญวนและเขมรยกมารบสมเด็จพระ
รามราชา จบัสมเด็จพระรามราชาได้ให้ดวงนำเสีย พาทพระ (ม) จึง
ตั้งตนเป็นผู้รักษาการกรุงกัมพูชาแทนนักของคเองซึ่งยังเป็นเด็กอยู่

เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบว่า พวกขุนนางเขมรเป็นกบฏฆ่าสมเด็จพระ
 พระรามราชาเสีย ทรงพระพิโรธแก่พระยายมราช (แบน) ซึ่งครั้งนั้นเป็น
 ขุนนางคนสนิทของสมเด็จพระรามราชา นัยว่า เพราะไม่ระวัง ปล่อยให้เขา
 ทำร้ายเจ้านายได้ แต่เหตุที่จริงน่าจะกว่านั้น บางทีจะสงสัยว่าเป็นใจกับพวก
 กบฏ จึงมีรับสั่งให้กองทัพออกไปยังพาทะหะ (มู) ให้สังหารพระยายม-
 ราช (แบน) มายังกรุงธนบุรีแล้วเอาตัวจำไว้ณคุก ในเวลาเมื่อพระยา-
 ยมราช (แบน) อยู่ในระหว่างโทษนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
 เสด็จเล็ดจากรังพระยศเป็นสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ได้ทรงพระกรุ-
 ณาอุปการะจนได้พ้นโทษ พระยายมราช (แบน) จึงได้เป็นข้าหลวงเดิมมา
 แต่ครั้งนั้น

พาทะหะ (มู) รักษาราชการเมืองเขมรมาได้ ๕ ปี ถึงปีฉลูตรีศก
 พ.ศ. ๒๓๒๔ เห็นจะคิดตั้งตัวเป็นใหญ่เอง จึงไปฝากฝ่ายเจ้ากบฏวน ชาวอนัน
 ทราบเข้ามาถึงกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระดำริเห็นว่า เมืองเขมร
 หมดเชื้อวงศ์เจ้านายที่จะครองเมือง มีแต่คนกองคองกเป็นเด็ก และยังซ้ำเป็น
 บุตรนีกองคนสมเด็จพระนารายณ์ซึ่งไม่เข้ากับพระเจ้ากรุงธนบุรีมาแต่เดิม จะ
 ปล่อยให้การเป็นไปตามอำเภอใจพระยาพระเขมร ก็คงจะเกิดรบราฆ่าฟันกัน
 ไปไม่มีที่สิ้นสุด จึงโปรดให้จัดกองทัพใหญ่ ให้สมเด็จพระพุทธยอดฟ้า-
 จุฬาโลก เสด็จเล็ดจากรังพระเกียรติยศเป็นสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก
 เป็นแม่ทัพ เสด็จไปปราบปรามเมืองเขมร พร้อมกับสมเด็จพระอนุชาธิ-

ราชกรมพระราชวังบวร ฯ แต่ยงเล็ดจดารงพระยศเป็นเจ้าพระยาอัครเสนาบดี ใน
 ครั้นนั้น พระเจ้ากรุงธนบุรีมรดั่งให้สมเด็จพระเจ้าตากยาเชอเจ้าฟ้ากรมขุน
 อินทรพิทักษ์ ซึ่งเรียกในพงศาวดารเขมรว่า พระเจ้าน้อย ไปในกองทัพด้วย
 มรดั่งไปว่า ถ้าปราบปรามกรุงกัมพูชาเรียบร้อยแล้ว ให้อภิเษกเจ้าฟ้ากรม
 ขุนอินทรพิทักษ์ครองกรุงกัมพูชาต่อไปทีเดียว(๑) แต่กองทัพไทยยกลงไปครั้ง
 นั้นยังไม่ทันทำการปราบปรามกรุงกัมพูชาได้สำเร็จ พอข้างกรุงธนบุรีเกิดการ
 จลาจล เหตุด้วยพระเจ้ากรุงธนบุรีมีสัญญาวิปลาสประพฤติดิฉิร้ายแรงต่าง ๆ
 จนพวกพระยาอัครเสนาบดีคบคิดกบฏยกเข้ามาดพระนคร เอาพระเจ้ากรุงธนบุรีออกจาก
 ราชสมบัติ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงทราบวาเกิด
 การจลาจลขึ้นในราชธานี ก็รีบยกกองทัพกลับมา ครั้นเล็ดจดมาถึง ราช
 การทรงปลงจึงอนเชิญเล็ดจดขึ้นปราบดาภิเษกด้วยราชสมบัติ ต้องทรงคิดพระ
 ราชระจัดการภายในพระราชอาณาจักอยู่มาก จึงต้องละการงานเมือง
 เขมรไว้คราวหนึ่ง

(๑) ความในพระราชพงศาวดารตรงนี้ มีความสันนิษฐานของท่านผู้ศึกษาโบราณ
 คติ ซึ่งข้าพเจ้าเคยได้สดับมาแต่ก่อน ว่าที่พระเจ้ากรุงธนบุรีให้เจ้าฟ้ากรมขุนอินทร
 พิตักย์ไปอภิเษกเป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชานั้น ผลเหตุอาจจะเป็นด้วยทรงพระราชดำริถึงการสืบ
 สันตติวงศ์ในกรุงธนบุรี ด้วยลกเธอที่สำคัญในเวลานั้นมี ๒ พระองค์ คือ เจ้าฟ้ากรมขุน
 อินทรพิทักษ์พระองค์หนึ่ง เจ้าฟ้าสุพันธุ์วงศ์ซึ่งเรียกกันว่าเจ้าฟ้าหมื่น ที่เป็นกรมขุนกระษัตรา
 นุชิตเมื่อในรัชกาลที่ ๑ พระองค์หนึ่ง เจ้าฟ้าสุพันธุ์วงศ์ถึงยังทรงพระเยาว์อยู่ในเวลานั้นก็
 จริง แต่เป็นพระนัดดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระเจ้ากรุงธนบุรี
 ปลงพระทัยจะให้เจ้าฟ้าสุพันธุ์วงศ์เป็นผู้รับรัชทายาท จึงตั้งเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ให้ไป
 ครองกรุงกัมพูชา เพื่อจะมีให้เกิดก่อกองแย่งในการสืบสันตติวงศ์ ข้าพเจ้าเห็นว่าการวิ
 นิฉิชอบนั้นชอบกลอยู่ จึงได้จดลงไว้.

เวदानนทางเมืองญวน พวกกบฏไทเซินยกตามลงมาตั้งเมืองไซ่ง่อน
 องค์เชียงล้อซึ่งเป็นเชลยราชวงศ์ญวนลงมาตั้งรับพวกกบฏอยู่ที่นั่น ให้ชนมา
 เกณฑ์กองทัพเขมรไปช่วยรบพวกกบฏ ฟัททะหะ (ม) จัดกองทัพลงไปช่วยก็
 ทัพพวกกบฏไม่ได้ ทัพของเชียงล้อเองก็ต้องหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิ์สมภารใน
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกอยู่ในกรุงเทพฯ ทางเมืองเขมร พอ
 ญวนขึ้นอำนาจจึง พวกพระยาพระเขมรที่มีเชื้อสืบทอดพวกฟัททะหะ (ม)
 ก็พากันกระด้างกระเดื่องขึ้น ถึงกับจับฟัททะหะ (ม) ฆ่าเสีย พระบาทสม-
 เด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดให้พระยาสมรราช (แบน) ซึ่งเป็นผู้
 สืบสืบทอดพวกมากออกไปรักษาเมืองเขมร พระยาสมรราช (แบน) ก็รักษา
 ราชการกรงทัพมาอยู่ไม่ได้ ด้วยเขมรแตกกันเป็นหลายพวกหลายฝ่ายนัก
 พระยาสมรราช (แบน) กับพระยาฉะลาโหม (ปก) จึงพาเชลยวงศ์เจ้าเขมรที่ยัง
 มีตัวอยู่คือ น้องหญิงสมเด็จพระนารายณ์ (นักร้องคน) ๒ องค์ ธิดา ๓ องค์
 นักร้องเองซึ่งเป็นบุตรมีอายุได้ ๑๐ ขวบในเวลานั้นองค์หนึ่ง อพยพเข้ามาพึ่ง
 พระบรมโพธิ์สมภารอยู่ในกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา-
 โลกทรงตั้งพระยาสมรราช (แบน) เป็นเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ ส่วนนักร้อง
 นั้น ทรงพระกรุณาโปรดฯ รับเลี้ยงเป็นพระราชบุตรบุญธรรม เจ้าหญิงซึ่ง
 เป็นพี่น้องกันเอง ๓ องค์ นักร้องมีน้องชายแกล้งกรม นักร้องเภา กรม
 พระราชวงศ์บรมมหาสุริยวงศ์เสนาท้าวทรง รับไปเลี้ยง เป็น พระ ต้นมเอก ใน พระราช
 วงษ์บุรี ฯ

ฝ่ายข้างทางเมืองเขมร พวกแขกจามกับพวกพระยาพระเขมรต่างซิงกันเป็นใหญ่รบพุ่งอ่อนกำลังด้วยกัน ดังที่สดพวกแขกจามแพ้ พวกพระยาพระเขมรจึงมีใบบอกเข้ามาขอรับพระราชทานนักร้องค้องออกไปครองกรุงกัมพูชา แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริเห็นว่านักร้องค้องอายุยังเยาว์นัก ถ้าส่งออกไปครองกรุงกัมพูชาในเวลานั้น นวฤกษเหตุการณ์อย่างเป็นมาแล้ว ก็จะต้องส่งญวนซึ่งเจ้านายซึ่งเคยปกครองกรุงกัมพูชามาแต่ก่อน จึงโปรดให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ออกไปเป็นผู้รั้งราชการกรุงกัมพูชา อยู่ ณ เมืองอุดงฤไชย ตั้งแต่ปีมะโรง ฉศก พ.ศ. ๒๓๒๗ เป็นต้นมา

ครั้นถึงปีมะเมียฉศก พ.ศ. ๒๓๒๘ องเชียงสือญวนซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารอยู่ในกรุงเทพฯ ได้ ๔ ปี หนึ่งกลับออกไปเมืองญวน เรื่ององเชียงสือเป็นปัจจัยแก่เหตุการณ์ในพระราชพงศาวดาร ตลอดจนมาจนรัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ และยังมีเรื่องราวขององเชียงสือที่ยังไม่ได้ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร สัมควรจะอธิบายเรื่องเมืองญวนต่อไปในตอนที่กล่าวถึงตอน ๑ คือเรื่องที่ได้นำโดยเนื้อความมาข้างต้นจนกระทั่งถึงองเชียงสือหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารนั้น ส่วนเรื่องพิสดารที่เกิดกบฏไถ่เชินในเมืองญวนอย่างไร มีแจ้งอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี และพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ แล้ว ไม่ต้องกล่าวซ้ำในตอนนี้ก็จะได้กล่าวแต่เรื่ององเชียงสือเป็นต้นไป คือตั้งแต่องเชียงสือเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิ

ดมภาร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้อโปรดให้กองทัพไทยทัพ
 เขมรออกไปช่วยตีเมืองไซ่ง่อนให้ธงชัยดี เมื่อปีเถาะเบญจศก พ.ศ. ๒๓๒๖
 ครัง ๑ เมื่อปีมะโรงฉก พ.ศ. ๒๓๒๗ อีกครัง ๑ การไม่สำเร็จได้ตั้งพระ
 ราชประสงค์ ๒ ครัง เหตุด้วยข้างกรุงเทพ ฯ กำลังติดรบพุ่งกับพม่าข้าศึก
 จะตั้งกองทัพใหญ่ลงไปเมืองญวนยังไม่ได้ ฝั่งซ้ายลี้เวลายอยู่ในกรุงก็ได้พา
 พรรคพวกโดยเด็ดใจไปช่วยรบพุ่งข้าศึกหลายครั้ง ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระ
 พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงได้ทรงพระกรุณาแก่องเชียงด้อมมาก ครังนั้นพวก
 พองขององเชียงด้อมยังอยู่ในเมืองญวน เห็นว่าองเชียงด้อมเข้ามาพึ่งไทย
 หมายเอากำลงไปช่วยตีเอามันเมืองคนหลายปีแล้ว ก็ไม่สำเร็จ จึงไปคบคิด
 กับตั้งฆราวาสฝรั่งเศด ซึ่งตั้งสอนศาสนาคริสต์ตั้งอยู่ที่เมืองไซ่ง่อน ตั้งฆ
 ราวาสฝรั่งแนะนำให้ไปขอกำลงฝรั่งเศดมาช่วย ตัวตั้งฆราวาสจะเป็นผู้
 การสื่อสารเอง ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเป็นด้วยพรรคพวกของเชียงด้อมออกเรือนเขา
 มา จึงเป็นเหตุให้องเชียงด้อมหนีกลับไปเมืองญวน ตามเรื่องทปรากฏใน
 หนังสือพระราชพงศาวดารนั้น ว่าเมืองเชียงด้อมจะหนี ได้ทำหนังสือวางไว้บน
 โต๊ะที่บาทบ้านซึ่งโปรดให้เป็นที่พัก (คือตรงที่ที่ตั้งถนทโปรดเกิดทุกวันนี้
 น) เนื้อความในหนังสือนั้นว่าองเชียงด้อมได้เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิ์สมภารอยู่
 หลายปี พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาชบเลี้ยง และได้
 โปรดให้ไปช่วยตีเอามันเมืองคนให้ถึง ๒ ครัง การก็ยังไม่สำเร็จด้วยติด
 พระราชธุระทำสงครามกับพม่าอยู่ ฝั่งซ้ายลี้เวลายอยู่ ฝั่งขวาตั้งพรรคพวกบ้าน

เมือง ขอกราบถวายบังคมลากลับไปคิดอ่านเอาบ้านเมืองคืน ถ้าได้บ้าน
เมืองคืนแล้ว จะขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมา ไม่คิดทรยศต่อไฉ่ฟ้าละของธุ
พระบาท ถึงหากว่าการที่จะไปรบพุ่งพวกกบฏ จะจัดตั้งกำลังวังชาอย่างไรจะ
บอกมาขอพระราชทานพระบรมเป็นทัพ ขอให้ช่วยทรงอุดหนุนแก่องเชียง
ลือด้วย ฮ่องเชียงลือทำหนังสือถวายไว้ดังนี้ ตามความที่ปรากฏในหนังสือพระ
ราชพงศาวดารว่า เมื่อฮ่องเชียงลือหนีไปครั้งนั้น กรมพระราชวังบวรมหาสุ
รสิงหนาททรงขัดเคืองมาก กราบบังคมทูลขอให้แต่งกำลังออกไปติดตามจับ
ฮ่องเชียงลือมาให้จงได้ แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่ทรงพระ
ราชดำริเห็นชอบด้วย รับสั่งว่าเมื่อฮ่องเชียงลือจะเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสม
ภาร ก็เข้ามาด้วยน้ำใจสมัครของเขาเอง ได้ทำดีไว้กับฮ่องเชียงลือมากแล้ว
จะไปทำร้ายเมื่อปลายมือหาควรไม่ กรมพระราชวังบวรฯ ไม่พอพระทัยใน
พระราชดำรินั้น ถึงกราบทูลพยากรณ์ว่า ถ้าไม่ทรงเชื่อ ขึ้นปด้อยให้
ฮ่องเชียงลือไปตามอำเภอใจ ต่อไปภายหน้าฮ่องเชียงลือจะทำให้ลูกหลานได้
ความรำคาญเป็นแน่แท้

เมื่อมาคิดดูในเวลานั้นแล้ว พระราชดำริพระบาทสมเด็จพระพุทธยอด
ฟ้าจุฬาโลกและพระตำรากรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทซึ่งผิดกันในครั้งนั้น
หาพิสดารที่เป็นการถูกต้องกันทั้ง ๒ ฝ่าย ดังล้นแต่ความที่จดไว้ในหนังสือ
พระราชพงศาวดารเห็นว่าจะไม่สิ้นกระแสพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระองค์ทรงพระสติปัญญาในทางรัฐาภิบาลนโยบาย

อย่างสุขุมคัมภีรภาพ ย่อมทรงพระราชดำริโดยรอบคอบ ข้อความที่ทรง
พระราชดำริ แต่มิได้กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารจะยังมีอีกเป็นแ
แท้ ถ้าจะคิดคาดเดาที่เห็นได้ในเวลานี้ คือในสมัยนั้นกรุงรัตนโกสินทร์พ
ดงชนใหม่ยังไม่มั่นคง ต้องระวังเหตุร้ายอยู่ทั้งภายในและภายนอก ด้วยพม่า
กำลังพากเพียรที่จะเข้ามารบพุ่งย้ายออก ถ้าพวกญวนกบฏไถ่เอาอาณาเขต
ญวนทั้งหมดไว้ในอำนาจ คงตั้งราชวงศ์ชนใหม่ในเมืองญวน มีกำลังมากชน
ข้างฝ่ายใดอีกประเทศหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นศัตรูแก่พระราชอาณาจักรโดยเข้ากับ
พม่าหรือโดยตั้งญวนเอง ถ้าเช่นนั้นก็จะเกิดเป็นศึกสองด้าน การทองเชียง
ล้อยกออกไปรบพุ่งพวกญวนกบฏ ฝ่ายใดจะแพ้จะชนะก็ตาม การศึกสงคราม
ในเมืองญวนคงจะยังติดพันกันอยู่หลายปี มีเวลาที่ไทยจะต้องมาและทำศึกแต่
กับพม่าคนเดียวให้สำเร็จได้ แม้ว่าองเชียงสือต่ออาณาเขตกันได้เพียงข้างฝ่ายใด
ก็คงต้องอาศัยกำลังกรุงเทพ ฯ อดหนุน ดังปรากฏในกาตต่อมาว่าความจริงก็
เป็นเช่นนั้น ว่าโดยย่อการที่ปล่อยองเชียงสือไปได้โดยสะดวกในครั้งนั้นเป็น
การตัดห่วงทางใต้ได้ประโยชน์แก่การปกครองพระราชอาณาจักรอีกส่วนหนึ่ง
เท่ากับที่เบญจทิศธรรม ดังกระแสพระราชดำริที่ปรากฏในหนังสือพระราช
พงศาวดารดังกล่าวมา ข้าพเจ้าคิดว่าพระราชดำริจะมีอย่างนี้ด้วย จึงได้
ทรงอดหนุนองเชียงสือ

เมื่อองเชียงสือหนีออกไปจากกรุงเทพ ฯ แล้วในคราวนั้น ความปรากฏ
ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า ไปอยู่ที่เกาะกุดแขวงเมืองตราดในพระราช

อาณาจักร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้อำนาจพระราชนิพนธ์
เรือและเครื่องศัสตราวุธไปให้องเชียงดิอถึง ๒ คราว แต่เนื้อความปรากฏ
ในหนังสือของ ยอนครอเฟต ผู้ที่เคยเป็นทูตของกฤษฎา มาทางเมืองไทยและไปเมือง
ญวนแต่งไว้ ว่าองเชียงดิอให้พวกพ้องที่อยู่ในเมืองญวนไปคิดอ่านกับตั้งฆราวาส
อาตริงฝรั่งเศษ มอบบุตรขององเชียงดิอคนหนึ่งให้ตั้งฆราวาสอาตริงพาไปเมือง
ฝรั่งเศษ ไปเฝ้าพระเจ้าหลุยส์ ๑๖ ได้ทำหนังสือสัญญาตกลงกับฝรั่งเศษว่า
ฝรั่งเศษจะให้เรือรบออกมาช่วยของเชียงดิอ ๒๕ ลำ มีพลทหารฝรั่ง ๕ กรม
ทหารชาวอาเซียถอนมาจากอินเดีย ๒ กรม และจะให้ทุนช่วยของเชียงดิอเป็น
ราคาตามเหรียญ คิดเป็นดวงเงินครึ่งหนึ่ง เป็นเครื่องศัสตราวุธยุทธภัณฑ์ครึ่ง
หนึ่ง ฝ่ายของเชียงดิอยอมสัญญาว่าถ้าได้บ้านเมืองคนหมดแล้ว จะยอมยก
แผ่นดินส่วนหนึ่งตอนเหนือขึ้นและอาตริงกับเกาะทางหลายที่อยู่ในหมู่เกาะ กับ
ทั้งแผ่นดินชายฝั่งทะเลยาว ๑,๕๐๐ ไมล์ กว้าง ๓๐๐ ไมล์ ให้แก่ฝรั่งเศษ และยอม
สัญญาว่าถ้ามีชนชาติอื่นมารบพุ่งฝรั่งเศษถึงดินแดนที่ของเชียงดิอได้ยกให้ อง-
เชียงดิอจะยกกำลังทหารมาช่วย ถ้าหากว่าฝรั่งเศษต้องทำศึกทางอินเดีย
ในทันที ยอมให้ฝรั่งเศษเกณฑ์ญวนไปช่วยรบตีพม่าคน นอกจากนั้นยังยอม
ให้ประโยชน์ในทางการค้าขายแก่ฝรั่งเศษอีกหลายอย่าง เรือของเชียงดิอไป
ทำสัญญากับฝรั่งเศษดังนี้ ความเห็นจะไม่ได้ทราบเข้ามาถึงกรุงเทพฯ แต่การ
ไม่เป็นที่พอใจจึงสัญญา เพราะประจวบเวลาเกิดกบฏเป็นจลาจลชนในเมือง
ฝรั่งเศษถึงพระเจ้าหลุยส์ ๑๖ ถูกจับปลงพระชนม์ พวกฝรั่งเศษต้องคิดทำศึก

สงครามกับประเทศอื่นในยุโรปต่อมาอีกช้านาน ครั้นนั้นถึงพระราชอาตมวังหาได้
แต่นายทหารซึ่งชำนาญในการรบพุ่ง เป็นนายทหารฝรั่งเศสบ้าง อังกฤษบ้าง
ไอริชบ้าง รวม ๑๕ คน ออกมาช่วยของแข็งดี ๆ ได้เข้าค่ายกำลังกรุงเทพ ฯ
ช่วยอุดหนุน ความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้พระราชทานเรือรบและเครื่องศาสตราวุธกระสุน
ดินดำช่วยของแข็งดีทุกคราวที่กราบบังคมทูลขอเข้ามา กองแข็งดีทำศึกกับ
พวกไทจีนอยู่ ๓ ปี จึงได้อาณาเขตญวนข้างตอนใต้ เมื่อปีจอโทศก พ.ศ.
๒๓๓๓ แล้วตั้งตัวเป็นเจ้าอนมกก ถวายต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณาการ
ยอมเป็นเมืองประเทศราชขึ้นกรุงเทพฯ ต่อมา ตามที่ได้สัญญาไว้ในหนังสือ
กราบถวายบังคมทูล

แต่เมืองแข็งดีตั้งตัวเป็นเจ้าอนมกกแล้วไม่เท่าใด ก็เกิดเป็นอริกับ
เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ผู้รั้งราชการกรุงกัมพูชา แต่ไม่ถึงรบพุ่งกัน
ด้วยเกรงพระบรมเดชานุภาพในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ด้วย
กันทั้ง ๒ ฝ่าย เป็นแต่บอกกล่าวโทษกันและกันเข้ามายังกรุงเทพฯ มืดเหตุอัน
เป็นข้ออริกันนั้นพอจะคิดเข้าใจได้ในเวลานี้ ด้วยญวนยอมถือว่าเคยเป็น
ใหญ่กว่าเขมรมาแต่ก่อน การที่ต่อมาญวนคงจะถือเปรียบและหมิ่นเขมรว่า
เดวว่าตนอย่างเคยนิยมมา ฝ่ายข้างเขมรเห็นญวนเสื่อมอำนาจตกตงคงเป็นแต่
เมืองประเทศราช ไม่ไว้เศษอันใดกว่ากรุงกัมพูชาในเวลานั้น ก็ไม่ผ่อน
อ่อนโยนให้แก่ญวนอย่างแต่ก่อน ขอนเป็นแน่แท้ ที่เป็นเหตุให้เกิดอริกันใน

ระหว่างองเชียงสือกับเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ เมื่อความอริกันในส่วนตัวเกิดขึ้น
แล้ว ต่อมาก็เลยบาดหมางกันในระหว่างเมือง เลยเป็นเหตุให้ญวนคิดจะมีอำ
นาจเหนือเขมรดังแต่ก่อน แต่หากเกรงพระบารมีในพระบาทสมเด็จพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลก องเชียงสือจึงไม่กล้าเบียดเบียนเมืองเขมรโดยเด็ดขาด แต่
นำส่งส่วยว่า คงจะให้ท้ายพระยาพระเชมรพุกที่ไม่พอใจเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์
(แบน) ให้ก่อความลำบากต่าง ๆ อย่างไรอยู่บ้าง โดยมีได้ออกหน้า มาถึง
ปีชวด ฉศก พ.ศ. ๒๓๓๗ นักองค์เองมีอายุได้ ๒๑ ปี พระบาทสมเด็จพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชดำริเห็นถึงเวลาสมควรจะให้นักองค์เองครอง
กรุงกัมพูชาสืบเชื้อวงศ์ต่อไปได้แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดให้อภิเษกนัก
องค์เองเป็นสมเด็จพระนารายณ์ราชาออกไปครองกรุงกัมพูชา ทรงตั้งให้
พระยาตากาโหม (ปก) ซึ่งสืบเชื้อสายของนักองค์เอง เป็นสมเด็จพระพุทธทะ
หิวนันทราชา ในครั้งนั้นทรงพระราชดำริว่าเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน)
ได้รั้งราชการกรุงกัมพูชานาน มีบำเหน็จความชอบ แต่มิใช่พวกนักองค์
เองซึ่งเป็นเจ้ากรุงกัมพูชาชนใหม่ จึงมีพระราชดำริขอเขตแดนเมืองปัตบอง
เสียมราฐ ให้เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) เป็นผู้สำเร็จราชการชนตรงต่อ
กรุงเทพ ฯ นักองค์เองก็ยอมยินดียุบายตามพระราชประสงค์ เจ้าพระยาอภัย
ภูเบศร์ (แบน) จึงได้เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองปัตบอง และเป็นต้นตระกูลวงศ์
เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (ชุ่ม) ซึ่งได้สำเร็จราชการเมืองปัตบองสืบมา

สมเด็จพระนารายณ์ราชา (นักองค์เอง) ครองกรุงกัมพูชาอยู่ได้ ๔ ปี
ก็พราดัยในบั้นเฒ่า พ.ศ. ๒๓๔๐ อายุได้เพียง ๒๕ ปี มีบุตร ๕ องค์

๑๓)

ที่ ๑ ขอนกองค์จันทร์ อายุได้ ๖ ปี ที่ ๒ ขอนกองค์พิมพ์ ที่ ๓ ขอนกองค์ดวง
มารดาเดียวกับนกองค์จันทร์ ที่ ๔ ขอนกองค์พิมพ์ ที่ ๕ ขอนกองค์ดวง มารดา
เดียวกับนกองค์พิมพ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริ
เห็นว่า บุตรสมเด็จพระนารายณ์ยังเยาว์นัก จึงโปรดให้สมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
(ปก) เป็นผู้สำเร็จราชการกรุงกัมพูชา ดูแลพระบรมมหาราชวังบุตรสมเด็จพระนารายณ์
รายณ์ต่อมา

ในระหว่างนั้น องค์เชียงตุงจะทำการศึกเอาเมืองเว้และเมืองต่งเกยคน
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็โปรดพระราชทานกำลัง และให้
กองทัพนเรนทรไปช่วยของเชียงตุง ๆ ทำศึกอยู่จนปีจอจัตวา ค.ศ. ๒๓๔๕ ต่
ได้เมืองเว้และเมืองต่งเกยตลอดแล้วจึงตั้งตนเป็นพระเจ้าเว้คนนาม ถือความ
เป็นอิสระ ใช้นามแผ่นดินว่ายาตอง ไม่ถวายต้นไม้ทองเงินเครื่องราชบรรณา
การ เช่นเมืองประเทศราชขึ้นกรุงเทพฯ อย่างแต่ก่อน แต่ถึงกระนั้นยังแสดงความ
เคารพนับถือขอตรงต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ตลอดมา
จนที่สุดเมื่อปีชวดคคก ค.ศ. ๒๓๔๗ เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
สวรรคตแล้ว พระเจ้าเว้คนนามยาตองมีพระราชดำริเข้ามาทูลตักเตือนพระ
บาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกว่า พระองค์ทรงชราลงแล้ว พระเจ้าลูก
เธอหลานเธอถ้วนทรงพระเจริญขึ้นตามกัน ควรจะทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยา
เธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร (คือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ขึ้นเป็นพระมหาอุปราชในตำแหน่งที่รัชทายาท ให้เป็นการเรียบร้อยมั่นคงแก่พระราชอาณาจักร การที่พระเจ้าเวียดนามขาดองมีพระราชดำล้นมาอย่างนี้ เข้าใจว่าคงจะรู้การที่เบญอยู่ในกรุงเทพฯ ด้วยราชทูตไทยและราชทูตญวนไปมาถึงกันอยู่เนือง ๆ แต่ส่วนทางเมืองเขมรนั้น ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารเขมรว่า พอลองเซียงลือคงตนเป็นพระเจ้าเวียดนามแล้ว ก็ให้พระราชดำล้นเข้ามายังพาทะหะ บอกว่าได้อาณาเขตคั่นกับประเทศเวียดนามเป็นอิสระดังแต่ก่อนแล้ว เป็นทำนองบอกให้รู้ว่าญวนมีอำนาจอย่างแต่ก่อนแล้ว แต่ก็ยังหาได้ทำการรุกรานอันใดแก่เมืองเขมรไม่ คงเป็นเพราะติดอยู่ด้วยความยำเกรงในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๑๖ พ.ศ. ๒๓๕๙ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว (ปก) ดำริจะราชการกรุงกัมพูชามาได้ ๓๐ ปี เห็นว่าความความแก่ชรา และนักองคจันทรซึ่งเป็นบุตรใหญ่ของสมเด็จพระนารายณ์ (นักองคเอง) ก็เจริญชันษาได้ ๑๖ ปี ควรจะครองกรุงกัมพูชาได้ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวจึงพานักองคจันทร นักองค้อมเข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กราบบังคมทูลให้ทรงทราบความปรารถนา จึงทรงตั้งนักองคจันทรให้เป็นสมเด็จพระอัยยราชครองกรุงกัมพูชา แต่สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว (ปก) เข้ามาถึงอนิจกรรมในกรุงเทพฯ เมื่อเขามาคราวนั้น

ความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อนักองคจันทรได้เป็นสมเด็จพระอัยยราชแล้ว มีเหตุเกิดความโศกเศร้าขึ้นแต่ในรัชกาลที่ ๑

ด้วยความ ๓ ข๖ คือ ข๖ ๑ เมื่อจะกราบถวายบังคมลาถอยออกไป ส้มเด็จพระอุทัยราชาเข้าไป กราบถวายบังคมลา เวลาเสด็จ ออกพระบัญชา พระที่นั่งไพศาลทักษิณโดยอำเภอใจ ไม่รอให้เสนาบดีกราบทูลเบิกตามราชประเพณี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชดำรัสดีเดียนความ ประพฤติอันนั้น ส้มเด็จพระอุทัยราชาได้ความอัปยศอย่าง ๑ อีกข้อ ๓ นั้น ว่า เมื่อกลับออกไปถึงกรุงกัมพูชาแล้ว ส้มเด็จพระอุทัยราชาเกิดวิวาทกับพระยาเดโช (เม็ง) ส้มเด็จพระอุทัยราชาสั่งให้จับ พระยาเดโช (เม็ง) คุมตัวขึ้นเขามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ส้มเด็จพระอุทัยราชามิ่ศุภอักษรเข้ามากราบทูลขอตัวพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทานให้ตามใจ จึงเกิดความโทมนัส อีกข้อ ๓ นั้นว่า ส้มเด็จพระอุทัยราชามิ่ศุภอักษรเข้ามากราบทูลขอ นกของคองคเภาผู้เป็นบ่าวซึ่งยังอยู่ในกรุงเทพ ฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชไม่ทรงอนุญาตให้กลับไป เพราะเหตุด้วยนกของคองคเภาผู้เป็นเจ้าของพระเจ้านครกับกรมพระราชวังบวร ฯ พระองค์ ๑ คือพระองค์เจ้าหญิงกัมปวนธุ์ และ นกของคเภาผู้เป็นเจ้าของพระเจ้านครพระองค์ ๑ คือพระองค์เจ้าหญิงปุก ไม่ควรจะให้เจ้าจอมมารดาต้องพลัดพรากกับพระองค์เจ้าทั้ง ๒ พระองค์นั้น (๑) ความขอพระราชทานให้ปล่อยอย่างหนึ่งซึ่ง ส้มเด็จพระอุทัยราชาเกิดโทมนัสน้อยใจมาแต่ในรัชกาล

(๑) ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า นกของคเภาไม่ได้มีพระเจ้านคร และได้โปรดให้กลับคืนออกไปอยู่เมืองเขมร ทรงห้ามไว้แต่นกของคเภา ด้วยมีพระเจ้านครกับกรมพระราชวังบวร ฯ ๒ พระองค์คือ พระองค์เจ้ากัมปวนธุ์พระองค์ ๑ พระองค์เจ้าวงศ์ขัตติยาพระองค์ ๑

ที่ ๓ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้
ถวายบังคมพระบรมศพและเฝ้าถวายบังคมในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเมื่อเสด็จผ่านพิภพตามประเพณีซึ่งเจ้าประเทศราชควรจะทำ เป็นแต่ให้
นักองคสังฆและนักองคิคมผู้เฝ้าพระองค์แล้วและพระยาตากสิน (เมือง)
พระยาจักรี (แบน) เข้ามาแทน มาถึงกรุงเทพฯ เมื่อ ณ เดือน ๔ ปีมะเส็ง
เอกศักราช

เหตุที่สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเฝ้าออกหากจากกรุงเทพฯ
นั้น ข้าพเจ้ายังไม่ได้พบจดหมายเหตุหรือศักราชในครั้งนั้นซึ่งจะถือเป็นหลัก
ความสันนิษฐาน มีแต่ในหนังสือพระราชพงศาวดารที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์
เรียบเรียง ท่านกษัตริย์มาเรียบเรียงในรัชกาลที่ ๕ บางท่านจะได้พบจดหมาย
เก่าบ้าง แต่เมื่อมาพิจารณาเหตุ ๓ ข้อที่ยกมาแสดงดังกล่าวแล้ว ดูเป็นแต่
พดความไม่พอจะเป็นเหตุให้สืบไปถึงการบ้านเมือง ข้าพเจ้าจึงเข้าใจว่าเหตุอัน
จะมีนอกจากนั้นเป็นแน่ เมื่อพิจารณาในเวลานั้นเห็นว่าข้อสำคัญนั้น จะเกิด
แต่เรื่องท้าวพระยาพระเชมรแตกเป็นตางพวกกันดังปรากฏ มาตั้งแต่ครั้งนักองคคน
และนักองคโพนนเองเป็นตนเคา แต่เดิมมาพระยาพระเชมร ๒ พวกนี้ พวก
๑ เป็นฝ่ายข้างญวน พวก ๑ เป็นฝ่ายข้างไทย ในเวลาเมื่อเมืองญวน
เป็นเจ้าจากประจวบเวลามีเหตุวิวาทในราชวงศ์กรุงกัมพูชา ทั้งกรุงกัมพูชาและ
อนันตเป็นเมืองขึ้นกรุงเทพฯ ต้องอาศัยพระบารมีในพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงอดหนุนอยู่ทั้ง ๒ เมือง การกรบรือยตอดตมา เมื่อ
ทรงตั้งนักองคเองเป็นสมเด็จพระนารายณ์ราชาออกไปครองกรุงกัมพูชา ความ

ปรากฏเห็นได้ในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเข้าพระทัยดีทีเดียว ว่าเหตุที่พระยาพระเชมรแตกกันเป็น ๒ พวก มาแตกกันนั้นยังไม่สิ้นเชื้อ นกของเองได้เป็นเจ้ากรุงกัมพูชา คงจะขบถเพียงยกของพระยาพระเชมรพวกนกของคตนับตายกว่าพวกนกของคโนน ด้วยเหตุนี้จึงทรงตั้งเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ซึ่งเป็นหัวหน้าชาวพระยาพระเชมรฝ่ายนกของคโนนให้มาอยู่เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองปัตทอง และให้ฟ้าทะหะ (ปก) ผู้เป็นพี่เลี้ยงนกของคเองมาแต่เดิมซึ่งทรงพระราชดำริเห็นควรไว้วางพระราชหฤทัยได้ เป็นผู้ใหญ่อยู่นกของคกัมพูชา ส่วนสมเด็จพระนารายณ์ราชาเป็นผู้ที่ได้รับพระบรมราชูปถัมภ์มาตั้งแต่ยังเด็ก อยู่ในกรุงเทพฯ กว่า ๑๐ ปี และได้ออกไปเป็นเจ้ากรุงกัมพูชา เพราะพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้มาแต่ต้นจนปลาย ย่อมจะมีความดีความภาคภูมิใจในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ส่วนนกของคจันทร์ซึ่งเป็นสมเด็จพระอภัยราชานัน ประพฤติตนกับสมเด็จพระนารายณ์ผู้บิดาเกือบทุกอย่าง เป็นตนคงแต่ออกไปจากกรุงเทพฯ ไปแต่ยังเด็ก ไปโตขึ้นในเมืองเชมร ในระหว่างนั้นจะได้ไปตั้งเล่ห์กลมาคบกับพวกพระยาพระเชมรที่เป็นอริกับพวกฝ่ายไทย ข้างไทยไปได้รับความอุปการะจากพระยาพระเชมรหมดได้ตั้งชื้อดออกกรุงเทพฯ นเป็นตนเคาททำให้เข้าใจสมเด็จพระอภัยราชารัษฎาต่างกระเดื่อง ขอทว่าสมเด็จพระอภัยราชารถนบรักษาเมื่อจะกราบถวายบังคมลาออกไป ถ้าหากจะเป็นเหตุให้โทมนัสก็จะเป็นเพียงทำให้รู้สึกในใจว่าไม่ทรงพระกรุณาแก่ตน เหมือนกับทรง

พระกรุณาแก้ปิตามาดีก่อน ขอทูลขอตัวพระยาเดโช (เม่ง) ไปทำโทษไม่ได้
 ดังปรารภรณนา ก็จะทำให้รู้สึกเพียงว่าข้างกรุงเทพ ฯ เข้ากับพระยาพระเชมรซังม
 ความกระต้างกระเดื่องต่อสมเด็จพระอภัยราชา ยังขอทูลขอกองคมนตรีกองค
 เกาไม่ได้ดังปรารภรณนา ถ้าจะคิดโดยมตเหตุ นก้องคือนก้องคเกาเป็นแต่
 บ้าของสมเด็จพระอภัยราชา มยศักดิ์และมพระเจ้าตากเธออยู่ในกรุงเทพฯ แล้ว
 ทำไมจะต้องขอกลับคนไปบ้านเมือง ขอตอบขออนมอย่างเดยวแต่ว่า ประสงค์
 จะให้หมดตัวจำนำที่มีอยู่ในกรุงเทพฯ เมื่อไม่ได้จึงไม่พอใจ มิใช่ไม่พอใจ
 เพราะขาดไป ๒ คน ความสำคัญขอซึ่งเป็นเหตุให้สมเด็จพระอภัยราชามำนาใจ
 นั้นแปรไปตามคำขอร้องของพวกพระยาพระเชมรจำพวกที่ไม่เชื่อตรงต่อกรุงเทพฯ
 น่าจะเป็นด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ประการที่ ๑ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน)
 ถึงอดัญกรรมแต่ในปลายรัชกาลที่ ๑ ทรงตั้งให้บุตร เป็น พระยาอภัยภูเบศร์
 ดำรงราชการเมืองพิทบกงแทน ข้างพวกกรุงกัมพูชาคงจะอยากได้เขตแดน
 เมืองพิทบกงคน ขอท ๒ คือกองเชียงสือกลับรวมเมืองญวนตงเป็นประเทศ
 อีตระได้ดังแต่ก่อน มีอำนาจญวนอยู่ข้างฝ่ายใต้ซึ่งจะหมายพึงได้ในเวลาไม่ถูก
 ใจกับไทย ความทง ๒ ขอนเห็นจะเป็นตนเคาทพวกพระยาพระเชมรซึ่งไม่ชอบ
 ไทยจะเอามาเป็นเหตุยังสมเด็จพระอภัยราชาให้เอาใจออกหาก ทงญวนเองแม้
 ในรัชกาลที่ ๑ จะไม่ได้ทำการอย่างใดให้เป็นอริกับกรุงเทพฯ ด้วยพระเจ้ายาตอง
 ยงมีความนับถือคตถึงพระเดชพระคุณใน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา
 โลกอยู่จริง แต่เมื่อมาแต่เหตุการณ์ปรากฏในภายหลัง น่าเชื่อว่าคงคิด

ตระเตรียมไว้แล้วจะขยายอำนาจญวนออกมาทางกรุงเทพมหานครในเวลาเมื่อถึง
รัชกาลที่ ๓ แล้ว ชื่อนี้ไม่มั่งคั่ง

หนึ่งในเวลาเมื่อสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงตั้งให้หม่อมเจ้าทองด้วงขึ้นครองราชย์
พระองค์แรกเข้ามาถวายบังคมพระบรมศพแทนตัวนั้น การที่สมเด็จพระพุทธ
ยุดฟ้าจุฬาโลกมหาราชคิดเอาใจออกหากคงจะทราบเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ บางทีพวกพระยาพระ
เชมรทเข้ามากับหม่อมเจ้าทองด้วงนั้นเอง จะมาแจ้งความเรื่องนั้นให้ทราบ
เป็นความลับ ความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชดำริว่า ตำแหน่งเจ้านายผู้ใหญ่ในกรุงเทพ
พญา เคยมีตำแหน่งพระมหาอุปโยราชตำแหน่ง ๑ พระมหาอุปราชตำแหน่ง ๑
รองจากเจ้ากรุงเทพพญาลงมา ทรงพระราชดำริเห็นว่า หม่อมเจ้าทองด้วง หม่อมเจ้า
ทองด้วงสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชมียศสมควรจะได้รับยศศักดิ์อยู่แล้ว จึงทรงพระกรุ
ณาโปรดตั้งหม่อมเจ้าทองด้วงเป็นพระยาศรีสุริยราชมหาอุปโยราช และตั้งหม่อมเจ้า
เป็นพระศรีสุริยราชมหาอุปราช พระมหาอุปโยราช พระมหาอุปราช พระ
องค์แรกและพระยาพระเชมรททราบ ถวายบังคมลา กลับไปในคืนนี้ มะเมียโทศก
พ.ศ. ๒๓๕๓ ในคราวนั้นโปรดให้พระยาเดโช (เม่ง) ซึ่งหม่อมเจ้าทองด้วง
ราชาเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ กลับออกไปกรุงเทพพญาด้วย ทำ
นองจะไถ่ถอนปราชญ์ประนอมกันเป็นทวารวดีอยู่แล้ว แต่ปรากฏในหนังสือ
พระราชพงศาวดารว่า เมื่อพระยาเดโช (เม่ง) กลับออกไป หาได้ไปอยู่ที่
เมืองหลวงไม่ ไปอยู่เสียกับสมัครพรรคพวกที่เมืองกำแพงเพชร

เรื่องทูลถวายเข้ามาครั้งที่ ๑

บิรมะเมยโทศก ถึงเดือน ๕ บิรมะเมยโทศก จตุศักราช ๑๑๗๒ พ.ศ. ๒๓๕๓
จ.ศ. ๑๑๗๒ พระเจ้ากรุงเวียดนามยาต้องแต่งให้ราชทูตถวายเข้ามากรุงเทพฯ
พ.ศ. ๒๓๕๓ ทูลถวายเข้ามาครั้งนั้นเป็น ๒ ลำรับ ทูลดำรับหนึ่งให้เข้ามา
กราบบังคมทูลพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลก คมสังของเข้ามาดัดปลักรณ แพร่เกวียนขาว ๑๐๐ พับ
ผ้าขาวต่งเกย ๑๐๐ พับ กับสังของไทยธรรม คือสังฆนิก ๕
หาบ น้ำตาลทราย ๕๐ หาบ น้ำตาลบก ๓๐ หาบ น้ำตาล
กรวด ๑๐ หาบ เป็นของบำเพ็ญการกุศลต่อทูลถวายสนองพระ
เดชพระคุณทูลพระบรมศพ ทูลออกดำรับหนึ่งให้เข้ามากราบ
ถวายบังคมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งเสวยราชย์ใหม่ ทูลเกล้าฯ
ถวายสังของเครื่องราชบรรณาการ ซึ่งพระเจ้าเวียดนามยา
ต้องทรงยินดีส่งมาถวาย คือแพรเกวียนขาว ๑๐๐ พับ แพร่
เลียดต่างดี ๒๐๐ พับ แพร่แถบต่างดี ๑๐๐ พับ ผ้าขาวต่งเกย
๑๐๐ พับ กระดาษพับหนัก ๒ ชั่ง ขอบเชยหนัก ๓ ชั่ง การรับพระ
ราชดำรัสและราชทูตถวายครั้งนั้น รับอย่างราชทูตประเทศที่
มีอิสระเต็มเกียรติยศ โปรดให้จัดเรือเอกชัยไปรับพระราชดำรัส

ถึงเมืองดัมพรปราการ และมเรือกัยารับทศญวน ๘ ลำ และมเรือพิฆาต
เรือเหราเขยนรปัดศ เป็นกระบวนเหือก ๘ ลำ พร้อมด้วยเครื่องประโคมและ
เครื่องดนตรี แหขนมาจนถึงทพกราชทศญวนในกรุงฯ ได้จัดออกรับพระ
ราชดำเนินตามราชประเพณี แล้วต่อมาโปรดให้ราชทศญวนเข้าเฝ้าได้ทูลวัน
เหิมอนขนนางในกรุงฯ อย่างเดียวกับเมื่อในรัชกาลที่ ๑ และพระราชทาน
ดำรงศาวหวานเลี้ยงพวกกทานทศ และพระราชทานเบญเลี้ยงพวกระบวรทมา
ด้วยตลอดเวลาที่อยู่ในกรุงฯ ทศญวนอยู่จนเดือน ๒ แรม ๗ ค่ำก็กราบถวายบัง-
คมลากลับไป โปรดให้พระราชดำเนินตอบขอบพระทัยพระเจ้ากรุงเวียตนาม
ยาตอง ให้ทศญวนเชิญออกไป พร้อมด้วยสิ่งของทรงยินดีตอบแทน คือพลอย
เมืองจันทบูรขนาดใหญ่นัก ๑ ชั่ง ขนาดเล็กนัก ๒ ชั่ง แพร่ทองคำ ๒ ม้วน
แพรทองคำ ๒ ม้วน แพร่ขบวนลายทองม้วน ๑ ผืนขาว ๓๐ ผืน จันทเทศ
หนัก ๒ หาบ เหล็กกอนหนัก ๑๐๐ หาบ เต้าช้อน ๓ ชัน ๕๐ ผืน ถ้วยพวกกทาน-
ทศญวนนั้น ก็ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานบำเหน็จรางวัลตามประเพณี

เรื่องญวนขอเมืองไผทมาศ

เมื่อทศญวนเข้ามาในปีมะเมียโทศกนั้น ไม่ได้มาแต่เพื่อการถวายบัง
คมพระบรมศพและถวายพระราชดำเนินทรงยินดีในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ
หล้านภาลัย ที่ได้เสด็จผ่านพิภพอย่างเดียว พระเจ้าเวียตนามยาตองมีราช
ราชสำนักฉบับ ๑ ให้ทศญวนเชิญเข้ามา กล่าวโทษเจ้าเมืองไผทมาศว่าเป็น

คนไม่ดีหลายประการ พระเจ้ากรุงเวียดนามจึงได้ให้ขุนนางญวนขนานนามว่าราชการเมืองไผ่ทองคำ ด้วยเมืองไผ่ทองคำแต่ก่อนเป็นเมืองชนฝ่ายญวน พระเจ้ากรุงเวียดนามขอรับพระราชทานเมืองไผ่ทองคำไปเป็นเมืองชนของญวนอย่างแต่ก่อน

เมืองไผ่ทองคำนี้ญวนเรียกว่าเมืองฮาเตยน อยู่ริมทะเลปากคลองดัดที่จะเข้าไปกรุงกัมพูชาได้โดยทางใกล้ เป็นที่ล้าคฤหาสำหรับการที่จะถ่ออำนาจเหนือกรุงกัมพูชา แม่เมื่อครั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ตั้งยกกองทัพหลวงลงไปกรุงกัมพูชา ทพเรือก็ไปชนที่เมืองไผ่ทองคำ แต่เป็นเมืองอยู่คั่นแดนญวนต่อแหลมรักษายากมาแต่ครั้งกรุงธนบุรี ครั้นเมื่อญวนก่อกบฏมาจนจงดองการเมืองไผ่ทองคำนี้ เพื่อจะได้มีอำนาจเหนือกรุงกัมพูชา เพราะอาจจะขนานมากรุงกัมพูชาได้ง่าย ทั้งทางที่จะมาตามลำแม่น้ำโขงจากเมืองไซ่ง่อนและจะเข้าได้ทางเมืองไผ่ทองคำนี้เอง การที่พระเจ้าเวียดนามยาดองให้เขามายึดเอาเมืองไผ่ทองคำแล้วจึงทูลขอเช่นนั้น เป็นพยานแต่เห็นได้ว่าญวนได้มีความคิดที่จะครอบงำกรุงกัมพูชามาแต่ก่อนแล้ว เป็นแต่คอยโอกาสเท่านั้น ฝ่ายข้างกรุงเทพ ฯ เมื่อได้ทราบราชดำรัสญวนก็คงเข้าใจความประสงค์ของญวน แต่ในเวลานั้นกำลังระแวงว่าจะมีศึกพม่ามาทางข้างเหนือ เห็นไม่เป็นประโยชน์ที่จะเป็นอริกับญวนชนทางใต้อีกฝ่ายหนึ่ง เพราะญวนเข้ามายึดเมืองไผ่ทองคำไว้เสียแล้ว ถ้าไม่ให้จะต้องส่งกองทัพลงไปขับไล่ญวน ก็ต้องเกิดศึกกับญวนข้างฝ่ายใต้ ด้วยเหตุนี้จึงมีพระราชดำรัสตอบยอมยกเมืองไผ่ทองคำพระราชทานแก่พระเจ้ากรุงเวียดนามตามประสงค์.

เกิดเหตุเรื่องเขมรตอน ๑

เมื่อพระมหาอุปโยราช (นักองค์สงวน) พระมหาอุปราช (นักองค์ค้อม) พระองค์แก้ว และพระยาพระเขมร ซึ่งสมเด็จพระอภัยราชาให้เข้ามาเฝ้าต่างตัว กลับออกไปในต้นปีมะเมียโทศกนั้น เป็นเวลาที่กรุงเทพ ฯ คาดว่าจะมีศึกพม่า มาอีกในไม่ช้า จึงมีศุภอักษรให้พระมหาอุปโยราชถอยออกไปถึงสมเด็จพระอภัยราชา ให้เกณฑ์กองทัพเขมรเข้ามาช่วยรักษาพระนคร สมเด็จพระอภัยราชาได้ทราบสารตราแล้วก็นิ่งเฉยเฉย ฝ่ายพระมหาอุปโยราช พระยาจักรี (แบน) พระยาตากาไหม (เมือง) พระยาลังคโดกซึ่งเป็นขุนนางผู้ใหญ่ในกรุงกัมพูชา มีความนับถือข้างกรุงเทพ ฯ กัดจะมีความผิดเกิดขึ้น จึงคิดอันกะเกณฑ์กันจะยกเข้ามาช่วยราชการตามศุภอักษร สมเด็จพระอภัยราชาได้ทราบความมีความโกรธแค้นจึงให้พระยาแสนทองฟ้า พระยาราชอาณา คม กำนั่งไปจับพระยาจักรี (แบน) พระยาตากาไหม (เมือง) ฆ่าเสียทั้ง ๒ คน เมื่อวันศุกร์ เดือน ๓๐ แรมค่ำ ๑ ปีมะเมียโทศก พ.ศ. ๒๓๕๓ แต่พระยาลังคโดกรู้ตัวทันหนีเข้ามากรุงเทพ ฯ ได้ ทางนั้นสมเด็จพระอภัยราชาออกไปยังองค์ากันญวน^(๑) ซึ่งสำเร็จราชการเมืองไซ่ง่อนทางหนึ่งว่าพระยาจักรี พระยาตากาไหม

(๑) องค์ากันญนี้ ได้ความในหนังสือที่ครอเฟ็ดแต่งเมื่อเป็นทูตไปเมืองญวน ว่าเป็นชาวเมืองมืถ่อ ได้อยู่กับองเชียงสือมาแต่เด็ก เมื่อองเชียงสือเข้ามาอยู่เมืองไทย ก็ได้ตามเข้ามาอยู่ด้วย เมื่อองเชียงสือกลับไปทำศึกเอาเมืองคืน ฝ่ายเขมรแข่งในการสงคราม มีความชอบ เมื่อองเชียงสือได้อำนาเขตญวนกันทั้งหมดแล้ว จึงตั้งให้เป็นสำเร็จราชการ

ยุยงน้องให้ขัดแย้งต่ออำนาจพระเจ้ากรุงกัมพูชา จะทำให้เมืองเขมรแยกเป็น ๒
แผ่นดิน ขอบารมพระเจ้ากรุงเวียดนามเป็นทพง ออกฝายหนึ่งส้มเด็จพระอุทัย
ราชามัศกุอักษรเข้ามายังกรุงเทพ ฯ ว่าให้เตรียมเกณท์ กองทัพเขมรจะยก
เข้ามาตามศุภอักษรแล้ว พระยาจักรี พระยาตากโฮม พระยาดังคโลกเป็น
กบฏขึ้น จึงต้องงดกองทัพไว้ ให้พาทหารและพระองค์แคว้นไปบอกเป็น
พยานเข้ามาด้วยอีกฉบับ ๑ ฝายพระยาเดโช (เม่ง) เมื่อได้ข่าวว่าเกิดเหตุเรื่อง
พระยาจักรี พระยาตากโฮม ก็หันกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ อีก ครั้นทางกรุงเทพ ฯ
ได้ทราบศุภอักษรของสมเด็จพระอุทัยราชามา เห็นว่าการทัพพระยาจักรี
พระยาตากโฮม คิดอ่านจะเกณฑ์กองทัพเอาโดยพลการนั้น ถึงแม้จะอ้างว่าทำ
โดยตั้งใจความภักดีต่อกรุงเทพ ฯ การทำเป็นการละเมิดอำนาจพระเจ้ากรุง-
กัมพูชา และการยังมีได้ปรากฏว่าสมเด็จพระอุทัยราชามาใจออกหากจาก
กรุงเทพ ฯ โดยเบ็ดเตล็ด ไม่ประสงค์จะให้ปรากฏว่ากรุงเทพ ฯ เข้าวางผู้คิด จึง
โปรดให้เอาตัวพระยาดังคโลกคุมขังไว้

เมืองไซ่ง่อน ชื่อที่เรียกว่าองค์คุณนั้น เข้าใจว่าตรงกับยศอย่างจีนที่เรียกว่า ไต้ก๋ง เห็น
จะได้เป็นต่อเมื่อแผ่นดินมีนวมง ปรากฏว่าในแผ่นดินมีนวมงนั้น บุตรชายของคำคุณได้ทำการ
วิวาทกับเจ้าหญิงซึ่งเป็นราชธิดาของพระเจ้าเวียดนามยาลอง เพราะฉะนั้นคำที่เคยได้ขึ้น
กล่าวกันมาแต่ก่อนว่า พระเจ้าเวียดนามมีนวมงนับถือองค์คุณเหมือนกับบิดาเลี้ยง เห็น
จะเกิดแต่เหตุทั้งปวงที่อธิบายมานี้ นับว่าการที่ญวนคิดบุกรุกเอากรุงกัมพูชา องค์คุณนั้น
เป็นต้นคิดสำคัญ ซึ่งเชื่อได้ว่าเป็นความจริง พอสันองคำคุณแล้ว อำนาจญวนในกรุงกัมพูชา
ก็หย่อนลง

ฝ่ายข้างญวน เมื่อองค์ท่านได้รับหนังสือสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เห็น
 ได้ทักแด่กองทัพญวนให้ยกมาถึงนครชุมพล ๑๐๐๐ ยกขึ้น มาตั้ง อยู่ท่า เหนือ
 ประสงค์จะให้สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเข้าใจว่าญวนรบเป็นทัพ ฝ่ายสมเด็จพระ
 พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชครั้นรู้ว่ากองทัพญวนขึ้นมาหนุนหลัง เห็นเป็นช่องที่จะเอาเมือง
 พตะบองเลียมราชบุรีคืน หรือจะเป็นด้วยหวาดว่ากองทัพไทยจะยกลงไปอย่างใด
 อย่างหนึ่ง จึงแต่งกองทัพเขมรออกรักษาตามด่านทางที่คอคดแดนไทยทุกทาง แต่
 กองทัพญวนที่ยกขึ้นมาเห็นจะไม่ได้รับคำสั่งให้ทำการรุนแรงอย่างใด ปรากฏ
 ว่าเมื่อยกมาถึง เห็นการในกรุงกัมพูชาสงบอยู่ จึงมีหนังสือ
 ขึ้นมาทูลพระยาอภัยภูเบศร์ผู้สำเร็จราชการเมืองพตะบอง(๑) ค่อนมาไม่ช้า
 ก็มาถึงกรมเลขาทัพกลับคืนไปเมืองไซ่ง่อน ข้างกรุงเทพฯ เมื่อได้ทราบความ
 ตามหนังสือกรมเลขาทัพซึ่งพระยาอภัยภูเบศร์บอกส่งเข้ามา จึงโปรดให้พระยา
 พิษณุพนฤๅธิ์ พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง หลวงสุนทรนฤๅธิ์ คุณ
 ไพรพุดผดุมควรร ถือนหนังสือไปแจ้งความเมืองกัมพูชา(๒) ครั้นออก
 ไปถึงเมืองพตะบองได้ข่าวว่ากรมเลขาทัพกลับไปเมืองไซ่ง่อนเสียแล้ว จึง
 พกอยู่ที่เมืองพตะบอง

(๑) ความในหนังสือว่ากระไรไม่ปรากฏ สันเกตโดยเหตุผลเข้าใจว่าจะพูดเป็น
 ทางไมตรี ทำนองว่ามีพวกขุนนางเขมรคิดร้ายต่อพระเจ้ากรุงกัมพูชาฯ บอกไปยังองค์ท่านฯ
 จึงให้คุมกองทัพขึ้นมาเพื่อมิให้เกิดเหตุจลาจลขึ้นในเมืองเขมร ขออย่าให้เมืองพตะบองเชื่อ
 ฟังอุตุนนพวกพระยาพระเขมรที่คิดร้ายต่อเจ้ากรุงกัมพูชา ข้าพเจ้าคาดว่าใจความจะเป็น
 ทำนองนี้

(๒) จะเป็นหนังสือเสนาบตีหรือหนังสือใครไม่ได้ความ

เกิดเหตุเรื่องเมืองเขมร ตอน ๒

ฝ่ายกรุงกัมพูชา ตั้งแต่เกิดเหตุตั้งกล่าวมาในตอนที่ ๑ แล้ว สมเด็จพระอภัยราชา กับ นกองค์สงวน ซึ่งเป็นพระมหาอุปโยราช ก็มีความระแวงไม่ไวใจกัน ด้วยฝ่ายสมเด็จพระอภัยราชาไปนิยมข้างญวน แต่ฝ่ายพระมหาอุปโยราชยังซื่อตรงต่อไทย ครั้น ณ เดือน ๓ ขึ้น ๒ ค่ำ เวลากลางคืน พระมหาอุปโยราช กับ พระยาพระเขมรเจ้านาย ไพร่ประมาณร้อยเศษ หนีสมเด็จพระอภัยราชามาตั้งอยู่เมืองโพธิ์สัตว์ สมเด็จพระอภัยราชาให้ขุนนางมาเกลี้ยกล่อมถึงสองครั้ง พระมหาอุปโยราชก็ไม่ยอมกลับไป กลับยึดเอาตัวขุนนางเหล่านั้นไว้ ข้าหลวงไทยซึ่งออกไปอยู่ที่เมืองปัตตบอง และ พระยาอภัยภูเบศร์ ผู้รักษามืองปัตตบองทราบเหตุดังนั้น ก็บอกเข้ามายังกรุงเทพฯ ครั้นได้ทรงทราบฯ ทรงพระราชดำริเห็นว่าพี่น้องวิวาทกันใหญ่โต จนถึงฆ่าขุนนางผู้ใหญ่แล้ว และนกองค์สงวนก็หนีมาตั้งอยู่เมืองโพธิ์สัตว์ จะมีแต่คู่ภักษรออกไปว่ากล่าวให้สมัครสมานตักกันเป็นปรกตินั้นเห็นจะไม่พอแก่เหตุการณ์ จำจะต้องให้มั่งกำลังออกไปด้วยจึงจะเป็นที่ยำเกรง จึงโปรดให้เจ้าพระยาอมราช (น้อย) คุณกองทัพไปสมทบกับทัพพระยาพิชัยรัตนฤทธิ พระยาอินทราธิบดี-ดิหาราชรองเมือง ซึ่งไปตั้งอยู่ ณ เมืองปัตตบองแต่ก่อน และเชิญคู่ภักษรออกไปว่ากล่าวเกลี้ยไกล่ให้พี่น้องเป็นสามัคคีกันเสีย เจ้าพระยาอมราชได้ยกไปจากกรุงเทพฯ ในเดือน ๔ ปีมะแม ตรีศก

ครั้นถึงต้นปีออกจตุรศก จตุศักราช ๑๑๗๔ พ.ศ. ๒๓๕๕ สมเด็จพระ
 อยุธยาฯ แต่งกองทัพเขมรให้ติดตามมาจับพระมหาอุปโยราชหลายทาง พระ
 ยายอภัยเบศร์ ผู้ว่าราชการเมืองปัตบอง จึงให้พระยาโกษา พระยาวิเศษ
 พระยาสุนทร กรมการเมืองปัตบอง คุ่มกำลังลงไปเมืองโพธิสัตว์คอยห้าม
 ปราบอยู่ ครั้นเจ้าพระยายมราชยกดงไปถึงเมืองปัตบองได้ทราบความดังนั้น
 ก็ยกกองทัพตามลงไปตั้งอยู่ที่เมืองโพธิสัตว์ได้ความว่าสมเด็จพระอยุธยาฯ
 ให้พระยาดังคโลก พระยาเอกราช พระยาเพชรเดโช เจ้าเมืองดาบด้อย
 ยกกองทัพมาตั้งอยู่ที่ตำบลวิชนากทัพหนึ่ง เจ้าพระยายมราช จึงคิดว่าถ้า
 จะยกทัพลงไปเมืองบันทายเพชรทีเดียว ก็ดีกว่าสมเด็จพระอยุธยาฯ
 ไม่ทันรู้เหตุผลหนักเบาจะตกใจหนีไป จึงให้พระยาอินทราธิบดีหราชรอง
 เมืองมณฑลจางความลงไปให้สมเด็จพระอยุธยาฯ รุก่อน สมเด็จพระอยุธยาฯ
 ราชานั่งเสียดอกหนั่งด้อมไม่ เจ้าพระยายมราชคอยทำอยู่เห็นหายไป จึง
 แต่งให้พระภักดินิธิต เชิญศุภอักษรลงไปแจ้งอีกครั้งหนึ่ง ครั้นถึงตำบลวิ-
 ชนาก พระยายมราชเขมร พระยาพิษณุโลก พระยาเพชรเดโช ซึ่งคุมกอง
 ทัพมาตั้งค่ายกันทางอยู่ ให้ยัดศุภอักษรและคมข่าหลวงผู้ถือศุภอักษรนั้นไว้
 แล้วบอกไป ถึงสมเด็จพระอยุธยาฯ ๆ กลับให้พระยาพระเชมรมา ขับใต้พระ
 ภักดินิธิตข่าหลวงเสีย มิได้รับศุภอักษรไว้ พระภักดินิธิตกลับมาแจ้งความแก่
 เจ้าพระยายมราช ๆ เห็นว่า สมเด็จพระอยุธยาฯ บังอาจออกหน้าดหมั่นสั่งฆ่า
 เกรงก็พานักองค์ตั้งวนยกกองทัพลงไป พวกพระยาพระเชมรทงค้ายอยู่ตำบล

วิวัฒนาการของทัพไทยยกออกไปก็พากันหลบหนีทั้งใจแต่ค่ายเปด้า แต่พระยา
 สूरสงครามซึ่งคุมทัพและเรือเล็บบ้างมาถึงตำบลกระพวงหนึ่ง พบกองทัพเรือ
 พระยาขรรพมาเดโช พระยาโยธาสงคราม พระยามนตรีเสนาหา พวกเขมรเอา
 ปืนใหญ่หน้าเรือยิงเอาพวกไทยๆ ก็มิได้ยิงตอบ ทัพไทยให้รีบรุดลงไป ครั้น
 เรือใกล้เข้ามา พระยาขรรพมาเดโช พระยาโยธาสงคราม พระยามนตรีเสนาหา
 ก็ถอยทัพหนีไป พระยาขรรพมาเดโชใช้ให้พระยามนตรีสงครามลงเรือเร็วรีบไป
 ทูลแก่สมเด็จพระอัยยราชา ว่ากองทัพเจ้าพระยามรราชยกออกไปทางบกทาง
 เรือผู้คนมากนักเหลือที่จะสู้รบได้ สมเด็จพระอัยยราชาได้ทราบดังนั้น ก็อพยพ
 ครอบครัวรวมครอบครัวไปยังของตงบรรทุกเรือต้องหนีไปจากเมืองบันทายเพชร
 เมื่อ ณ วันพุธเดือน ๕ แรม ๑๓ ค่ำ ไปพักอยู่เมืองพนมเปญ

ฝ่ายนักพระองค์มซึ่งเป็นพระมหาอุปราช กับนักพระองค์ดวงซึ่งเป็น
 น้อง ต้องอพยพไปกับสมเด็จพระอัยยราชาในเรือดำหนึ่งปรึกษากันว่า ถ้าจะ
 ไปด้วยสมเด็จพระอัยยราชาผู้พี่ก็จะพลอยเป็นกบฏไป ครั้นวันพฤหัสบดีเดือน ๕
 แรม ๑๔ ค่ำ บิวกจัตวาศก จตุศักราช ๓๑๗๔ เวลากลางคืน นักพระองค์ม
 นักพระองค์ดวงจึงพาสมัครพรรคพวกชนบทหนีกลับมารุ่งขึ้นสมเด็จพระอัยย
 ราชารู้ความเข้าให้คนตามก็ไม่ทัน ฝ่ายพระยาสุรสงครามนายทัพเรือลงไปถึง
 โฟโตก เขมรบอกความว่าสมเด็จพระอัยยราชาพาครอบครัวลงไปทางเมือง
 พนมเปญ พระยาสุรสงครามรีบตามลงไปหมายจะห้ามสมเด็จพระอัยยราชา
 ไว้ก็ตาม พบแต่เรือครอบครัวไพร่เขมรลี้ภัยหนีมาอยู่ จึงประกาศข่าว
 ร้องให้กลับขึ้นมาอยู่บ้านเรือนตามเดิม

ฝ่ายเจ้าพระยาบรมราชครนยกดงไปถึงเมืองบันทายเพชร ได้ความว่า
 ส้มเด็จพระอภัยราชาอพยพครอบครัวหนีไปถึงเมืองไซ่ง่อนแต่ ณ วันเสาร์เดือน
 ๖ ขน ๓๕ ค่ำ แล้ว เจ้าพระยาบรมราชจึงให้หนังสือไปถึงองค์ท่านฉบับ ๑ ถึง
 ส้มเด็จพระอภัยราชานับ ๓ ข้างว่ากองทัพกรุงเทพฯ ไม่ได้ยกดงไปเพื่อจะ
 กระทำร้ายต่อสมเด็จพระอภัยราชาอย่างใด โปรดให้เจ้าพระยาบรมราชออก
 ไปว่ากล่าวเกลี้ยกล่อมให้สมเด็จพระอภัยราชากลับน้องสมัคร์มานเป็นล้ามคักรัด
 ต่อกันอย่างเดิม อย่าให้แตกร้างกันให้บานเมืองเป็นจลาจลชน ส้มเด็จพระ
 อภัยราชาและองค์ท่านกึ่งเดียวไม่ตอบเจ้าพระยาบรมราชประการใด เจ้าพระยา
 บรมราชจึงตั้งรอฟังราชการอยู่ที่เมืองบันทายเพชร และนกกองค้อมันกองคดง
 ซึ่งหนีสมเด็จพระอภัยราชากลับมานั้น เมื่อแจ้งว่าเจ้าพระยาบรมราชกับนกกองค
 ดงวันผู้มาตงอยู่เมืองบันทายเพชร ก็มาอยู่ด้วยนกกองคดงวัน เจ้าพระยา
 บรมราชกับออกขอราชการเข้ามา ณ กรุงเทพฯ

ในเวลานั้น พอท์กรุงเทพฯ ได้ทราบข่าวว่า ดักไทยเฮ่า ซึ่งเป็น พระชนน
 ของพระเจ้าเวียดนามยาตองค์พระชนม์ จึงโปรดให้พระราชเสนาเป็นราชทูต
 เชิญพระราชเสนาออกไปค้ำนักคักดักไทยเฮ่า ตามประเพณีทางพระราชไมตรี
 เมื่อ ณ วันเสาร์เดือน ๔ ขน ๔ ค่ำ ปีมะแม ตรีศก จุลศักราช ๑๑๗๓
 พ.ศ. ๒๓๕๔ และมีหนังสือเจ้าพระยาพระคลังไปถึงองค์เดโปฉบับ ๑ ใจความว่า
 ขุนวิสุตรสงครามซึ่งออกไปเมืองไผ่มาศกลับเข้ามากราบทูลว่า ผู้รักษามือง

ไผ่ทมาศบอกความหนึ่งส่งลงมาแต่กรุงเวียงนามว่า ณ วันอังคารเดือน ๓๓ ขึ้น ๗ ค่ำ ค่ำ ไทยเข้าขึ้นพระชนม์ ครั้นจะดไวคอยฟังพระราชดำรัสและหนังสือบอกเข้ามาที่สำนัก จึงแต่งให้พระราชเสนาราชทศ หดวงส์รียภักตยปท หดวงรัตนทิพตรทศ คมดั่งของออกมาคำนับพระศัพทกไทยเข้า ส่วนในดมเดจ พระเจ้าอยู่หัว ฝ่าขาวหน้าทอง ๒๐ พับ ฝ่าขาวเข้าห่าน ๒๐ พับ ฝ่าขาวผืน ๒๐๐ ผืน ขมงหนัก ๓ หาบ จันทน์เทศหนัก ๕๐ ชั่ง กฤษณาหนัก ๕๐ ชั่ง เครื่องหอมปรังแล้วหนัก ๔๐ ชั่ง ส่วนในกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ขมงหนัก หาบ ๑ จันทน์เทศหนักหาบ ๑ ไม่กฤษณาหนัก ๓๐ ชั่ง ฝ่าขาวเข้าห่านดี ๑๐ พับ ฝ่าขาวผืน ๑๕๐ ผืน เครื่องหอมหีบ ๑

เกิดเหตุเรื่องเขมรตอนที่ ๓

ฝ่ายเจ้าพระยาบวรราช (น้อย) ซึ่งยกกองทัพไทยลงไปตั้งอยู่ที่เมืองบันทายเพชรนั้น ดมดั่งหนังสือลงไปถึงสมเด็จพระเอกทัยราชาและองค์ท่านญวน เจ้าเมืองไซ่ง่อนแล้ว รยฟังอยู่จนตอดตุดแลงก็ไม่ได้รบตอบมาอย่างหนึ่งอย่างใด จึงเห็นว่าเป็นอุปนายของญวนที่จะแกดงถองเวลาไปให้ถึงญวนำจนใช้เรือได้สะดวกแล้ว ญวนจึงจะยกกองทัพเรือขึ้นมาช่วยสมเด็จพระเอกทัยราชา ถ้าปล่อยการวิ่งรอกไปให้ล้มความคิดญวน กองทัพไทยจะเสียเปรียบมากนัก เพียงแต่ทงวิ่งรอกอยู่เลียบยังอาหารกษัตสันเขาทุกที่ เจ้าพระยาบวรราชจึงปรึกษา

กับนักพระองค์ด้วงซึ่งเป็นพระมหาอุปโยราช นักพระองค์ค่อมซึ่งเป็นพระมหา
 อุปราช และนักพระองค์ด้วงซึ่งเป็นน้องส่มเด็จพระอุทัยราชาทั้ง ๓ องค์ ว่าซึ่ง
 ส่มเด็จพระอุทัยราชาเจ้ากรุงกัมพูชาหนีไปเอาอำนาจญวนเป็นทัพ และเมื่อ
 ไทยได้พุดจาด้วยโดยดัดแล้ว แกล้งนั่งเฉยเช่นนั้น ความประพฤติกของส่มเด็จพระ
 อุทัยราชาเป็นฐานกบฏโดยตรง จะร้องไม่ทำอะไรต่อไปนั้นไม่ได้
 จำจะต้องทำการทเห็นว่าเป็นประโยชน์อย่างดกที่สุดสำหรับกรุงเทพ ฯ นักองค์
 ทั้ง ๓ มีความสัวมภักดีต่อกรุงเทพ ฯ ยอมที่จะทำตามคำแนะนำของเจ้าพระยา
 ยมราชทุกประการ เจ้าพระยายมราชจึงให้เฝ้าเมืองพนมเปญ เมืองกระพง
 หาดวง และเมืองบันทายเพชรด้วยทั้ง ๓ เมือง เพื่อบริการให้เป็นทาศักดิ์ของชา
 คึก แล้วให้อพยพผู้คนเข้ามาตั้งอยู่ทเมืองพุดบอง ให้พระยาอินทราชบริ
 ดิศหราชรองเมืองอยู่พงราชการทเมืองบันทายเพชร ส่วนเจ้าพระยายมราชพา
 นักองค์ ทั้ง ๒ เข้ามายังกรุงเทพ ฯ จึงโปรดให้เจ้าเขมรพักอยู่ทบ้านเดิมของ
 ส่มเด็จพระนารายณ์ราชาริมสระพานบ้านเขมรทกวณน นักพระองค์ด้วงซึ่ง
 เป็นพระมหาอุปโยราชเข้ามาอยู่กรุงเทพ ฯ ได้ ๔ ปี บัวยถึงอนิจกรรม คงอยู่
 ต่อมาแต่นักพระองค์ค่อมซึ่งเป็นพระมหาอุปราชกับนักพระองค์ด้วง

ในเวลาเมื่อเจ้าพระยายมราชพานักพระองค์ทั้ง ๓ เข้ามานน พระราช
 เสด่นาซึ่งเป็นราชทเชษฐพระราชเสด็จออกไปใน การศัพทักไทยเฮ่า ยังอยู่ทกรุง
 เวียดนาม จึงโปรดให้มพระราชเสด็จให้ชนอนนักษะภรร หมั่นสนทรมักด
 เชษฐออกไปให้พระราชเสด็จนำชนถวายพระเจ้าเวียดนามยาลอง เจ้าเหตุการณ

ทรงปวงทมิฬมาในกรุงกัมพูชาให้พระเจ้ากรุงเวียดนามทราบ ตั้งแต่สมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวงได้ทรงพระกรุณาฯ เสด็จสมเด็จพระอภัยราชามาตั้งเขาวัว จน
ได้ทรงอภิเษกเป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชา ก็ได้มีความกตัญญูพระเดชพระคุณ
แม่เมื่อเสด็จสวรรคตกับศพด้วย ไม่เข้ามาถวายบังคมพระบรมศพ และเข้า
ประพาศที่หนองอาจุดแห่งต่อกรุงเทพ ฯ มาหลายครั้งหลายคราว ครั้นให้
ลงไปว่ากล่าวโดยดีหวังจะให้เป็นการเรียบร้อย สมเด็จพระอภัยราชาก็
กลับหลบหนีลงไปอยู่แต่ที่เมืองไซ่ง่อน จึงแจ้งความทรงปวงมาให้พระเจ้า
กรุงเวียดนามความที่จริงไว้ ขุนอนุรักษ์ภรเชษฐพระราชดำรัสไปจาก
กรุงเทพ ฯ เมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๘ บุรพาสาร์แรม ๑๐ ค่ำ ปีวอกจัตวาศก
พ.ศ. ๒๓๕๕

ครั้นพวกทมิฬตกกลับมาจากกรุงเวียดนาม เชิญพระราชดำรัสของ
พระเจ้ากรุงเวียดนามมาตอบเข้ามาว่า เจ้าเมืองไซ่ง่อนมีหนังสือบอกขึ้นไป
ถึงกรุงเวียดนามว่า พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาให้ยกกองทัพใหญ่ไปตั้งอยู่แดน
พนมเปญ เจ้าเมืองเขมรตกใจกลัวจึงหนีไปอยู่เมืองไซ่ง่อน กองทัพไทยคงแต่ไป
อยู่เมืองเขมรเบียดเบียนรบกวนราษฎร ไพร่พลเมืองเขมรได้รับความเดือดร้อนนัก
จนชนแคว้นเกลียดชังของสมเด็จพระอภัยราชากรอบเขาไปทำพินเสีย พระเจ้า
กรุงเวียดนามคอยฟังพระราชดำรัสกรุงเทพ ฯ อยู่ จะได้รับเหตุผลตนปลาย ก็พอม
พระราชดำรัสพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาออกไป ในพระราชดำรัสมีความจะแจ้งอยู่
ว่าขอให้พระเจ้ากรุงเวียดนามช่วยทรงพระดำริ อย่าให้เสียประโยชน์เมือง

ใหญ่โอบอ้อมเมืองน้อยดงนี้ พระเจ้ากรุงเวียดนามเห็นว่าทางพระราชไมตรีทั้ง
๒ พระนครจะยืดยาวไป ก็เพราะตั้งอยู่ในประเพณีกษัตริย์ซึ่งอยู่ในลัทธิธรรม
ทั้ง ๒ พระนคร ทั้งจึงนักพระองค์ลงนบนเป็นข้ากไมตรีต่อเจ้า เป็นบุตรรักษา
ความกตัญญูไม่ เป็นน้องก็ไม่อดอ้อมต่อพี่ โทษของนักพระองค์ลงนบน
ใหญ่ยิ่งกว่าผู้อื่น แต่เมื่อคิดไป นักพระองค์ลงนบนก็ยิ่งเขวอยู่ ถ้ารู้ว่าควมรับ
ขอโทษต่อพี่เลี้ยงภพจะหายโทษ ถ้าเป็นไต่ดงนี้แล้วนอกกับกระดกจะได้อยู่ร่วมกัน
กรุงเวียดนามจะแต่งตั้งให้นางพานักพระองค์จันทร์ (สมเด็จพระอภัยราชา)
กลับเข้ามาเมืองเขมร ขอให้กรุงศรีอยุธยาแต่งตั้งนางผู้ใหญ่ออกไป พระเจ้า
กรุงเวียดนามจะได้แจ้งข้อความพร้อมกันกับขุนนางญวน และให้พร้อมกันพา
สมเด็จพระอภัยราชากลับเข้ามาเมืองเขมร อย่างนั้นจึงจะควรกับสองพระนคร
อันเป็นใหญ่ ที่จะปลุกฝังท่านบำรุงเมืองน้อยชน

เมื่อในกรุงเทพฯ ได้ทราบ ความ ตาม พระราชดำรัส ของ พระเจ้ากรุง
เวียดนามดงนี้ ก็เข้าใจได้ว่าญวนตั้งใจจะถอยห่างสมเด็จพระอภัยราชา และเห็น
ว่าญวนได้เปรียบอยู่ ด้วยได้สมเด็จพระอภัยราชาไปไว้ในมือ ถ้าจะขัดขวาง
คงจะต้องส่งกองทัพลงไปยึดเมือง เขมร ในเวลา ฤดูแล้ง ในท้องที่อันเลี้ยเปรียบ
ญวนในเชิงสงคราม อีกประการ ๑ ถ้าเกิดสงครามขึ้นทางข้างใต้ อาจจะเป็นเหตุ
ให้พม่ายกกองทัพเข้ามาทางข้างเหนือ ด้วยศึกพม่าทมาดเมืองถลางเมื่อประมาณ
เอกศก พ.ศ. ๒๓๕๒ มิได้แตกยับเยินไปอย่างคราวก่อนๆ พม่ายังมีทางลาด
และความมุ่งหมายที่จะหาโอกาสมาทำร้ายเมืองไทยอยู่ ด้วยเหตุเหล่านี้ จึงทรง

พระราชดำริว่า รักษาทางไมตรีกับญวนไว้ดีกว่าที่จะให้เกิดเป็นอริกันขึ้น
 ในเวลานั้น จึงโปรดให้พระยามหาอำมาตย์เป็นราชทูต พระยาราชโยธาเป็น
 อุปทูต พระทองหล่อเป็นตรีทูต เชิญพระราชสาส์นไปกรุงเวียดนามเมื่อ ณ วัน-
 จันทร์ เดือน ๒ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีวอกจัตวาศักราช พ.ศ. ๒๓๕๕ ครั้นไปถึงเมืองไซ่ง่อน
 องค์ท่านให้รับแก้พระราชสาส์น และจัดการเลี้ยงทานทูต มังวให้ทอด และมี
 การประดองยทช่อดก้าตั้งญวนหลายอย่าง เป็นต้นว่าให้เอาช่างคักทหัดไว้ออก
 สู้เสือไฟดิบ ให้เห็นว่าช่างนั้นมิได้ตกใจกลัว เข้าแย่งร้านไฟและแทงเสือ
 เดี๋ยบบนต้นนี้ก็ไม่ถอยหนี เอาคนโทษที่ถึงตายมามัดให้ช่างแทงจนถึงตาย เป็น
 การขูดทศไทยต่าง ๆ ครั้นรับรองที่เมืองไซ่ง่อนแล้ว องค์ท่านก็จัดพาหนะตั้ง
 พระราชสาส์นและทูตไทยขึ้นไปเมืองเว พระเจ้าเวียดนามขาดองรับทูตไทยคราว
 นั้นตามความที่ปรากฏในจดหมายเหตุ ดูเป็นการทศงพระทัยจะทำให้พวกญ
 เข้าใจว่าทรงยินดีในการที่จะรักษาทางพระราชไมตรีกับกรุงสยาม และแสดง
 ให้ทอดเห็นกำลังและอำนาจของญวนด้วยประการต่าง ๆ เป็นต้นว่าให้ขุนนางพา
 ไปเที่ยวดูบ้านเมือง นางขาว คักดิน และทไวเครืองคัสตราวุธ แล้วมังวให้ทอด
 ดู ผลหัดประดองยทช่ให้ทอดทศนามนอกกำแพงเมืองเวเป็นการใหญ่ ยิ่งกว่า
 ที่เมืองไซ่ง่อนขึ้นไปอีก ให้ทำเป็นแผงยกไปตงเป็นค่ายสามชั้นห่างกันประมาณ
 ๓ เส้น หนาค่ายนั้นบรรจุปืนไฟสั้ดดับกัน ๓๘ ไร่ มีคนถือปืนคาบศิลา
 ปลายหอกอยู่ในค่ายประมาณชนดะรอยเค้ช มีขทวนสั้ดดับกับปืน และมี
 กตองใหญ่ ๓ มีร่มแดงกาง ๒ คับ มีคนห้ามองทงเจแม่ทพอยู่กับกตองสัญญา

ของแม่ทัพ มั่งให้ญอຍกับองทองเจนน ๕ คน ดีเลื่องคน ๑ ดีแดงข้างตะ ๒ คน
 แดงจกกลองสัญญาชน ๓ ที่ ให้คนขนมามาหน้าข้างประมาณ ๓๐ เศษ มี
 มาเทศ์ขาวมา ๑ ห้างค่อมมาข้างพดาย ๓๘ ข้าง ผูกตีปคมมั่งดังกลาดแดง
 บักข้างตะคน ได้ข้างให้วงเขาแทงหันหน้าค่าย แดงเดี่ยวรันไฟ คนถ้อยบ่นอยู่ใน
 แผงค่ายยังบนจุดพลัดของกลองมาพอเสียงโห่ร้องอออง ข้างกเขาขอยแยงแทง
 ค่ายถ่มกระจุจกระจาย แดงทำอย่างนั้นถึง ๓ ครั้ง เมื่อเสร็จการประลองยุทธ์
 แดงพระเจ้ากรุงเวียดนามมีรับสั่งให้ทาดานทดไทยเข้าไปเฝ้า รับสั่งว่าเรื่องเมือง
 เขมรนั้นจะให้สมเด็จพระอภัยราชาไปขึ้นกรุงเทพฯ ดังเก่า และจะให้ตัวเข้าไป
 เฝ้าถึงกรุงเทพฯ ด้วย ให้สมเด็จพระอภัยราชาทำผิดมาแต่ก่อนนั้น พระเจ้ากรุง
 เวียดนามขอพระราชทานโทษเสียสักครั้ง ๑ แดงจึงให้องคากนพร้อมกับพระยา
 มหาอำมาตย์ พระยาราชโยธา พระทองหล่อ พาสมเด็จพระอภัยราชามาตั้ง
 ณ เมืองบันทายเพชรเมื่อ ณ เดือน ๔ ปีวอกจตุวาศก พ.ศ. ๒๓๕๕ สมเด็จพระ
 อภัยราชาว่าเมืองบันทายเพชรนั้นเป็นทดอน ไม่พอใจอยู่ ขอตั้งอยู่ที่เมือง
 พนมเปญ ด้วยใกล้แม่น้ำ^(๑) ครั้นเสร็จตั้งสมเด็จพระอภัยราชาแล้ว พระยา
 มหาอำมาตย์ พระยาราชโยธา ขาหลวงไทยก็เดินบกมาเมืองพดบอง

ครั้นนั้นองคากนทำส่งว่าอดพวกไทยและเขมร ดำแดงให้เห็นว่าเป็นคน
 โอบอ้อมอารีเมตตาแก่ราษฎรเขมร หวังจะให้เขมรนับถือ ประกาศนาย

(๑) ทะเลท้องที่กรุงกัมพูชา ตอนข้างเหนือแต่เมืองบันทายเพชรขึ้นมาเป็นที่ดอน
 (ในฤดูแล้ง) ไทยไปมาถึงเรียกว่าฉนวน ตอนข้างใต้แต่เมืองพนมเปญลงไปเป็นที่น้ำ
 ไปมาถึงเมืองฉนวนได้ง่าย แม้แต่ครั้งกรุงเก่า ถ้ากรุงกัมพูชาเป็นอริกับไทยเมื่อไร ก็
 มักไปตั้งเมืองพนมเปญเป็นเมืองหลวง ถ้าอริกับฉนวนก็มาตั้งข้างเหนือเช่นเมืองบันทายเพชร
 และเมืองอุดงเป็นต้น อันเป็นที่ฉนวนมาถึงได้ยาก

ทนายกองไพร่พลของตัวอนเป็นจำนวนคนถึงต้องพันเศษ ไม่ให้เที่ยวเบียด
เบียดเอาทรัพย์สินของพวกเขมรตั้งแต่ผกตนหนึ่งเป็นต้นไป ถ้าใครไปเอาของที
มีเจ้าของมาแล้วจะประหารชีวิตเสีย วันหนึ่งองค์ท่านเห็นพวกญวนถือผักมา
ก้ามหนึ่ง จึงให้เอาตัวมาถาม อ้ายญวนแจ้งว่าของชาวบ้านเขาให้โดย
ปรกติไม่ได้ข่มเหงเขา องค์ท่านว่ากฎหมายวางไว้แล้วตัวหรือไม้อ้ายญวน
ก็ให้การว่ารู้แต่เห็นว่าไม่ได้ข่มเหงเขา องค์ท่านตัดสินว่าในหมายประกาศ
ไม่ได้ว่าขอเขาให้โดยดีแล้วไม่มีโทษ ตัวทำผิดต้องตาย จึงสั่งให้เอาตัวไป
ประหารชีวิตเสีย เอาศีรษะมาเทียบไว้ สมเด็จพระอภัยราชาจะให้ตั้งไฉน
ก็ไม่เอา จึงให้จับสุนัขและจระเข้ไปส่งกองทัพนวน องค์ท่านว่าสุนัขและจระเข้
ไม่มีเจ้าของให้รับไว้แจกจ่ายกันเป็นอาหาร องค์ท่านให้เขมรปลุกห่อส่งหลัง
หนึ่ง ตั้งเครื่องบูชาพระนามพระเจ้ากรุงเวียตนาม แล้วตั้งเป็นกำหนดว่า
ถึงวันขึ้น ๓ ค่ำ ๑๕ ค่ำ ให้สมเด็จพระอภัยราชาและพระยาพระเชมรผู้
ใหญ่แต่งเครื่องแต่งตัวอย่างญวน ตามยศซึ่งพระเจ้ากรุงเวียตนาม พระราชทาน
นั้น ขึ้นไปคำนับพระนามพระเจ้ากรุงเวียตนามทุกเดือน ให้คิดถึงพระเดชพระ
คุณพระเจ้ากรุงเวียตนามอย่าให้ลืมเสีย แต่ความที่พระเจ้ากรุงเวียตนามรับ
สั่งแก้ทศไทยว่าจะให้เมื่องเขมรมาชนกรุงเทพฯ อย่างเดิม และจะให้สมเด็จพระ
พระอภัยราชาเข้ามาเฝ้ากรุงเทพฯ นั้น จะเป็นสักแต่ถวรับสั่งหรือจะเป็นด้วย
องค์ท่านเห็นเป็นทศของญวน มาพลกแพลงเสียอย่างไรไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ว่า
ตั้งแต่นั้นมาสมเด็จพระอภัยราชามิได้เข้ามาเฝ้า เป็นแต่ตั้งเครื่องบรรณาการ
เข้ามาถวายอย่างแต่ก่อนทุกปี คือผ้าแพรไม่เลยน ๕๐ ผืน ผาด้าย ๒๐๐ ผืน

^{๕๕} ขผึ้งหนัก ๑ หาบ ผดเร็วหนัก ๒ หาบ ครึ่งหนักหาบ ๑ รวงหาบ ๑ น้ำรัก ๕๐
 กระดอม ^{๕๖} ทกรุงเทพ ๆ จะบังคับบัญชาสิ่งไรไปก็ไม่ได้เหมือนแต่ก่อน ของ
 บรรณาการ ^{๕๗}จมกองเมืองญวน ^{๕๘}หน ^{๕๙} ขผึ้งหาบ ๑ กระวานหาบ ๑ ครึ่งหาบ ๑
 รวงหาบ ๑ เรวหาบ ๑ งาข้างหาบ ๑ นอระมัต ๒ ยอด พระเจ้ากรุงเวียต-
 นาม ^{๖๐}รับสั่งว่าเมืองเขมรเป็นเมืองยากจนเอาของไว้ตั้งแต่เล็กน้อย นอระมัต
 ๒ ยอด งาก ๑ ^{๖๑} สิ่งของนอกนั้น ^{๖๒}เอาไว้แต่สิ่งละ ๑๐ ^{๖๓} ซึ่งพอเป็นเกียรติยศแล้ว
 จิตของตอบให้ทูตเขมรคมมาพระราชทาน ^{๖๔}สมเด็จพระอัยยราชา ^{๖๕} เจ้าพระตาย
 มังกรทองและแพรอย่างอื่น ๆ กับผ้าขาวด้วย ^{๖๖} ตั้งแต่นั้นเมืองเขมร ^{๖๗}ถึง ๓๔ ^{๖๘} หัว
 เมืองใหญ่ก็ไปขึ้นอยู่แก่ญวนฝ่ายเดียวตลอดมาจนรัชกาลที่ ๓ ^{๖๙} ไทยจึงได้ค้น
 ดังจะปรากฏเรื่องราวต่อไปในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ ^{๗๐} การที่ญวนเอา
 ใจเขมรด้วยแสดงให้ปรากฏการทำนุบำรุงด้วยความดีต่าง ๆ นั้น ^{๗๑} ไม่เป็นไปได้อีก
 จริงเพียงเท่าใด ^{๗๒} พอญวนเห็นว่าเขมรตายใจยอมอยู่ในอำนาจสิทธิราชแล้ว
 ญวนก็กระเกณฑ์เขมรให้ตัดไม้ก่งไม้กระดาน ^{๗๓} ส่งและเกณฑ์คนไปทำถนนหนทาง
 ใช้สอยการงานต่าง ๆ ของญวนตามชอบใจ ^{๗๔} แม้วัดในเมืองเขมร ^{๗๕} ที่มีโบสถ์
 วิหารและพระพุทธรูปพระเจดีย์ ^{๗๖} กรอเอาอิฐไปทำกำแพงเมืองบ้าง ^{๗๗} สร้างตึกและ
 เก๋งที่อยู่ของญวนบ้าง ^{๗๘} พระพุทธรูป ^{๗๙} ที่เป็นทองเหลือง ^{๘๐} ก็เอาไปหลอมหล่อทำเป็น
 หลักบนหมามเต็น ^{๘๑} ใช้สอยพวกพระยาพระเขมรตลอดจนไพร่ ^{๘๒} ได้ความเดือดร้อน
 ทั่วไป ^{๘๓} จนพวกเขมรพากันคิดกบฏ ^{๘๔} ฆ่าหลายราย ^{๘๕} ญวนรู้สึกเจ็บช้ำเสียเป็นอันมาก.

เรื่องเขมรตีเมืองปัตบอง

ปี ๒๒๓๓ ฝั่งซ้ายเมืองเขมร ในเวลานั้นญวนให้กองไปโหเป็นข้า
จ.ศ. ๑๑๗๗ หลวงชนมากำกับเมืองเขมรอยู่ ส้มเต๋จพระอภัยราชาปรึกษา
พ.ศ. ๒๓๕๘ กับกองไปโหว่า เมืองปัตบองแต่ก่อนก็เป็นเมืองชนของกรุง
กัมพูชา พังตกไปเป็นเมืองชนของไทยๆ ได้เมืองปัตบองเป็น
ที่พักกองทัพและเสบียงอาหาร จึงสามารถทำการรบพุ่งใน
เมืองเขมรได้ ถ้าเขมรได้เมืองปัตบองกลับคืนไปเสียแล้ว ไทย
ก็จะหมดทมน เขมรไม่ต้องเกรงทัพศึกที่จะมาจากทางเมืองไทย
ต่อไป กองไปโหเห็นชอบด้วย แต่แนะนำว่าการที่จะเอาเมือง
ปัตบองคืนนั้น ให้เป็นเขมรต่อเขมรทำกันเอง ญวนจะทำไม่รู้
เห็นเกี่ยวของด้วย ให้ส้มเต๋จพระอภัยราชายกเหตุ แต่งคนไป
ขอเก็บน่านมคิธและมุลค่างคาวในแขวงเมืองปัตบอง ตาม
ประเพณีซึ่งเคยทำมาแต่ก่อน แต่ให้แต่งเป็นกองทัพเข้าไป ถ้า
เห็นพลเมืองปัตบอง กลัวเกรงอำนาจกองทัพก็ให้เลยตเอาเมือง
ปัตบองทีเดียว ถ้าเห็นว่าเมืองปัตบองจะต่อสู้มั่นคงอยู่ จะต
เอาไม่ได้ก็อย่ารบพุ่ง ให้เป็นแต่ไปเก็บน่านมคิธและมุลค่าง
คาว ส้มเต๋จพระอภัยราชาเห็นชอบด้วย จึงแต่งให้ส้มเต๋จ

เจ้าพระยา (ติ) เป็นแม่ทัพ พระยาลังคโกลนองค์เป็นทัพหน้า คมกกองทัพยกยกมาทาง ๑ ให้พระยายมราช พระยาโยธาสงคราม คมกกองทัพเรือยกมาออกทาง ๓ ในเวदानัน พระยาราม กำแหง เป็นข้า หาดวงอยู่ ทเมอง พตบอง กับพระยา อภัย ภูเบศร์ผู้ว่าราชการเมือง เมื่อได้ทราบข่าวเขมรยกกองทัพล่วงเขตแดนเข้ามาตามทาง มาตั้งประชุมทัพอยู่ที่บ้านโอรสแดง พระยารามกำแหง พระยาอภัย ภูเบศร์ จึงแต่งคนให้ไปห้ามกองทัพเขมร ใดๆ ก็ไม่ฟัง ว่าจะเข้าไปเก็บน่านมคิตาและมุดคังควาตามเคย จะให้ไปก็จะไปหรือมิให้ไปก็จะไป ด้วยยกกองทัพล่วงเลยเข้ามาตั้งค่ายที่หนองจอก ๔ ค่าย ตัวสมเด็จพระเจ้าพระยา (ติ) ตั้งที่บ้านอันดงกบ พระยาเอกราชตั้งค่ายที่รวดเขาบานน เขมรยกล่วงเข้าไปทางบ้านดัดตั้ง ตั้งบัดหลังทางเมืองโค่นด็อกทาง ๓ พระยาอภัยภูเบศร์จึงให้พระยวงศาธิราชคุมกำลังออกมาตั้งรักษามันนายตำราไ้ว ครั้นนั้นพวกกองทัพเขมรที่ยกเข้ามาในแขวงเมืองพตบอง เทียวปล้นสะดม เก็บทรัพย์สินของราษฎรชาวบ้านเรื่อยมา จนพวกทมาทางเขาบานนมาปะทะกับกองทัพพระยวงศาธิราชเกิดรบกันขึ้น พวกกรุงกัมพูชาผู้พวกเมืองพตบองไม่ได้ ส้มเค็ญเจ้าพระยา (ติ) เห็นจะตเอาเมืองพตบองไม่ได้ก็ให้ถอยกองทัพกลับไปตั้งอยู่เมืองโพธิ์สัตว์

ใบบอกพระยารามกำแหงและพระยาอภัยภูเบศร์บอกเรื่องเขมรยกกองทัพล่วงแดนเมืองพตบองเข้ามา มาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อเดือน ๖ ปีกุนต์ปดศก จดศักราช ๑๑๗๗ พ.ศ. ๒๓๕๘ ได้ทรงทราบความทรงแสดงพระทัยอยู่ เหตุ

ด้วยพวก กรุงกัมพูชา เคยแต่ง คนเข้ามาเก็บ นำนมคัสตา กับมุต ค้างคาว เป็นประ
เพณีมาแต่ก่อน เกรงพวกเมืองปัตบองจะเห็นการเล็กเป็นการใหญ่เกินไปกว่า
เหตุ จึงโปรดให้พระยาอินทราธิบดีสัหราชรองเมืองกับพระพรหมบริรักษ์เป็น
ข้าหลวงรับออกไปสืบเหตุการณ์ให้ได้ความจริง ก็ได้ความสัมพันธ์กับไปบอก
เมืองปัตบอง จึงโปรดให้เกณฑ์กองทัพกรุงเทพฯ สัมทบกับกองทัพเมืองนคร
ราชสีมาให้เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราธิราช เป็นแม่ทัพยกออกไปตั้งรักษา เมืองปัตบอง
ไว้ แล้วโปรดให้เสนาบดีมหาดเล็กเร่งความไปยังเสนาบดีเมืองญวนให้ทูล
แก่พระเจ้าเวียดนาม ยาดองให้ทราบเหตุการณ์ ท้าหลวง ญวนมา ยกลงให้เขมร
กาเรบชน

ครั้นบชวดอัฐศก จุลศักราช ๓๓๗๘ พ.ศ. ๒๓๕๘ เสด็จมาตั้งญวนมี
ศุภอักษรตอบเข้ามาว่า พระเจ้ากรุงเวียดนามได้ให้หนังสือไปตั้งกวาน เจ้าเมือง
ไซ่ง่อน เป็นข้าหลวงขึ้นไปไต่สวนที่กรุงกัมพูชา ได้ความว่าสมเด็จพระยา
(ติ) กับพระยาสังคโลกนังได้ยกเข้าไปในแดนเมืองปัตบองจริง แต่ไปเพื่อจะ
เก็บนำนมคัสตาและมุตค้างคาวตามประเพณีที่เคยทำมาแต่ก่อน กำลังจะไพร่พล
มีไปก็แต่พอสมควร ทั้งได้บอกความแก่นายด่านให้แจ้งความไปให้ผู้ว่าราชการ
เมืองปัตบองทราบด้วยแล้ว ครั้นพวกกรุงกัมพูชาก็เข้าไปถึงด่าน พวกนาย
ด่านเมืองปัตบอง หนองเหินยวไว้ ไม่ยอมให้พวก กรุงกัมพูชา เข้าไปเก็บ นำนม
คัสตาและมุตค้างคาวดังแต่ก่อน ทำให้พวกกรุงกัมพูชาเกิดความสงสัย สมเด็จพระเจ้า
พระยา (ติ) จึงให้พวกพระยาพระเชมรคุมกำลังเข้าไปตั้งบ้านอันถึงกับก่อน

แล้วเกรงจะเกิดเหตุการณ์ ส้มเต๋เจ้าพระยา (ติ) จึงติดตามเข้าไป หาได้
 คิดทำร้ายอย่างใดไม่ เพราะเหตุที่พวกนายด่านเมืองพิตบองได้อนุญาตแล้ว
 และภายหลังก็กลับกีดกันห้ามปรามพวกกรุงกัมพูชา จึงได้เกิดเป็นปากเสียงกัน
 ขุน พวกเมืองพิตบองก็เลยยกกองทัพออกรบพุ่งพวกกรุงกัมพูชาบาดเจ็บล้มต
 ตายเป็นอันมาก ทั้งเก็บรบเอาช้างและเกวียนไปสิ้น แล้วยังไล่ติดตามพวกกรุง
 กัมพูชาลงไปจนถึงบ้านพระกำเบี่ยน กวาดต้อนครอบครัวราษฎรในเขตกรุง
 กัมพูชาไปกว่า ๕๐ บ้าน เป็นจำนวนชายหญิง ๓๕๐๐ คนเศษ เจ้าเมืองไซ่ง่อน
 ได้ใช้ให้ขุนนางไปตรวจดูทุกบ้าน ก็เห็นแต่เรือนเปล่า ได้ถามคนที่ยังเหลืออยู่
 ได้ความว่าพวกเมืองพิตบองกวาดต้อนเอาผู้คนไป ยังพวกออกญาดังคโลก
 น้องส้มเต๋เจ้าพระยา (ติ) นั้นก็หายไ้ไป จะตายหรือพวกเมืองพิตบองจะจับไป
 ได้ก็หาได้ความไม่ เจ้าเมืองไซ่ง่อนได้ส่งคนไ้ความดังนี้ ซึ่งพระยารามกำแหง
 พระยาอภัยภูเบศร์มีใบบอกเข้าไปกราบทูลว่า พวกกรุงกัมพูชากล้งแดนเข้า
 ไปสามทาง ได้ห้ามปรามให้กลับไ้ก็ไ้ไม่ฟัง ชื่นยกเข้าไปตั้งค่ายอยู่หนอง
 จอก ส้มเต๋เจ้าพระยา (ติ) ยกเข้ามาตั้งอยู่บ้านอันดงกุ่มคนประมาณ ๕๐๐๐
 เศษ ยังกองทัพพระยาเอกราชยกเข้ามาตั้งอยู่บ้านดั่ง บัดหลังทางบ้านโดนด
 และว่าพวกกองทัพกรุงกัมพูชากวาดต้อนโคกระบือเก็บทรัพย์สินของของราษฎร
 ไป แล้วชวนรบเอาบ้านยังพวกกองทัพเมืองพิตบองก่อนจึงเกิดรบพุ่งกัน พวก
 กรุงกัมพูชาจึงล้มตายบาดเจ็บนั้น หากต้องกับเรื่องที่พระเจ้ากรุงเวียตนามให้
 ดับส่วยไ้ความไม่ จะฟังว่าความฝ่ายใดเป็นแน่ไ้ยังไ้ไม่ได้ แต่พิเคราะห์ไ้ดูได้

ความจริงที่พวก กรุงกัมพูชาถูก ฆ่าเจ็ดคนตายและ ราษฎรในเขตกรุงกัมพูชา ถูกพวกเมืองปัตตบองกวาดต้อนไปเป็นอันมาก ออกข้อ ๓ ทว่าพวกกรุงกัมพูชา ยกเข้าไปถึง ๒๐๐๐ - ๓๐๐๐ คน ไปก่อการรบพุ่งชนก่อนนั้นจริงอยู่ ผิดกันแต่ พดความ การที่สมเด็จพระเจ้าพระยา (ติ) ไซ้ให้พวกกรุงกัมพูชายกกองทัพลง แตะเมืองปัตตบองเข้าไปนั้น ก็ไม่ได้ทำให้สมเด็จพระอภัยราชาทราบ ที่ไปเกิด เหตุจนถึงผู้คนล้มตายและต้องถูกกวาดต้อนเข้าไปจากถิ่นฐานนั้น สมเด็จพระเจ้า พระยา (ติ) มีความผิด ได้ด้วยบทกฎหมาย สมเด็จพระเจ้าพระยา (ติ) ควรถูก ประหาร ๘๐ ทศอย่าง ๓ หรือถ้าอย่างหนักเขียน ๘๐ ทศอย่าง ๓ ได้มอบตัว สมเด็จพระเจ้าพระยา (ติ) ให้สมเด็จพระอภัยราชาจำไว้แล้ว แต่โทษของข้าราชการผู้ใหญ่ในเมืองปัตตบอง ซึ่งแต่เดิมได้อนุญาตให้พวกกรุงกัมพูชาเข้าไป แล้ว และภายหลังให้ผู้คนมากันทางเสียประการ ๓ ยังโทษที่ได้คิดตามฆ่าฟัน พวกชาวกรุงกัมพูชา และที่กวาดต้อนเอาครอบครัวผู้คนไปอีกประการ ๓ คม โทษมากกว่าสมเด็จพระเจ้าพระยา (ติ) เสียอีก กรุงเทพมหานครศรีอยุธยาจะ ชำระลงโทษข้าราชการเมืองปัตตบองอย่างไร อนึ่งเมืองเขมรเป็นเมืองน้อย แต่ ก่อนมากเป็นชาชนทั้งสองพระนครอันใหญ่ ได้พึ่งสองพระนครบำรุงไว้จึงได้ เป็นบ้านเป็นเมือง ที่ไหนจะอาจทำความถึงเพียงนี้ ที่เกิดเหตุจนได้ความลำบาก เดือดร้อนครั้งนี้ ก็เพราะพวกเขมรทำตามอย่างตามธรรมเนียมเดิม กับเชื่อ ถิ่นว่าได้มีหนังสือบอกเมืองปัตตบองไปแล้ว จึงด่วนไป จนเกิดความถึงผู้คนล้ม ตายเสียเปล่าเป็นอันมาก จะเอาความนั้นเป็นโทษใหญ่อย่างไร ควรจะเห็น

โอบอ้อมต่อผู้น้อย ถ้าจะเอาเป็นความผิดแก่กรุงกัมพูชาฝ่ายเดียว เกิดออกของ
พระนครอันใหญ่จะหมองพระทัยกัน ก็จะเหมือนเห็นกับน้อยปล่อยให้เสียใหญ่
ขอให้กรุงเทพคิดแต่ที่จะให้ผู้คนเสื่อมอดอันเสื่อมอดปลายเกิด สันความตามศรั
อักษรเสนาบดีญวนเท่านั้น การครองหนักดังบอญมิได้รบพุ่งกันอีก แต่มิได้
ตอบศรัอักษรญวนประการใด เป็นแต่เขมรแต่งกองทัพมาตั้งขัดขวางทางอยู่.

ราชทูตญวนเข้ามาบอกข่าว พระเจ้ายาละของสันพระชนม์

ในต้นปีมะโรงโทศก เมื่อกำลังเกิดอหิวาตกโรคนี้ ราชทูตญวนเข้า
มาถึงกรุงเทพ ฯ เชิญพระราชดำรัสของ พระเจ้า เวียดนาม พระองค์ใหม่ เข้ามา
ถวาย ทูลให้ทรงทราบว่า พระเจ้ากรุงเวียดนามยาละของสันพระชนม์ เมื่อ
ณ วันเดือน ๓ แรม ๕ ค่ำ ปีเถาะเอกศก จดศักราช ๑๓๘๓ พ.ศ. ๒๓๖๒

พระเจ้าเวียดนามยาละของสัน คือองค์ซึ่งต่อปรากฏนามมาในพระราช
พงศาวดารรัชกาลที่ ๑ เมื่อเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิ์ในกรุงเทพ ฯ ชนมาอยู่ ๓๓ ปี
อยู่กรุงเทพ ฯ ได้ ๔ ปี ปีมะเมียอัฐศก จดศักราช ๑๓๔๘ หนักกลับไปทำศึก
กับพวกกบฏไทเซินอยู่ ๒ ปี ตัดเมืองไซ่ง่อนเมื่อปีวอก ถัมฤทธิศก จด
ศักราช ๑๓๕๐ คงคงเป็นเจ้าอนมกยกยอเป็นประเทศราชชนกรุงเทพ ฯ อยู่ ๑๕
ปี ครั้นปีจอจัตวาศก จดศักราช ๑๓๖๔ ได้แผ่นดินญวนคนทั้งหมดจึงถอยอัคร

๔๕ เป็นพระเจ้ากรุงเวียดนามอยู่ได้ ๓๘ ปีสิ้นพระชนม์ รวมพระชนม์ได้ ๗๒ ปี มี
ราชบุตรชายหญิงเป็นอันมาก ราชบุตรเกิดด้วยอกรรมเหตุนั้นชอคงกง ให้ไป
เรียนหนังสือและวิชาที่เมืองฝรั่งเศส กลับมาเป็นใช้พระสันตปาปาเสวย ยังแต่ราช-
บุตรเกิดด้วยมเหสีที่สอง ๓ องค์ ชื่อหมบวคองบนสันตปาปาเสวยแต่ครั้งไปรบเมือง
กยเยน ๑ หมวกาม ๑ หมวกายต่อมาได้เป็นทองเกียนอาน ๑ หมวกามราชบุตร
ที่ ๒ ชนมาได้ ๓๐ ปี จึงได้รับราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ตั้งยหื้อใช้นาม
แผ่นดินว่า มินมาง และยกอิสริยยศเป็นดึกกว่าเดิ ครองกับคำจันว่าเป็นฮ่องเต้(๑)

๔๖ ทศกัณฐ์เข้ามาครั้งนั้น ๑๐ คน เข้ามาเป็นอหิวาตกโรค
กาย จึงโปรดให้รับจัดเครื่องราชบรรณาการตอบแทน และมีศุภอักษร
เจ้าพระยาพระคลังให้ทศกัณฐ์กลับไปถึงเสนาบดีทูลว่า ที่ในกรุงเทพฯ
ยังมีความไข้เจ็บชุกชุม เมื่อความไข้ค่อยสงบแล้วจึงจะโปรดให้ราชทูตเชิญ
พระราชดำล้นออกไปคำนับพระศพพระเจ้ายาดอง และเจริญทางพระราชไมตรี
ตามประเพณี

๔๗ ครั้นเดือน ๘ ปีมะโรงทิศกุนั้น จึงโปรดให้พระยาทิพโกษาเป็นราชทูต
๔๘ จมื่นจิตรเด่นให้เป็นอุปทูต หาดวงดำแดงฤทธิรงค์เป็นครุฑเชิญพระราชดำล้น

(๑) มีคำเล่ากันสืบมา ว่าพระเจ้าเวียดนามมินมางชวนเข้ามาให้พระเจ้าแผ่นดิน
สยามให้พระนามเป็นฮ่องเต้เหมือนกันในครั้งนั้น ได้โปรดให้ตอบไปว่า เกียรติยศที่เรียกว่า
ฮ่องเต้นั้น เป็นเกียรติยศตามประเพณีจีน ไทยใช้เกียรติยศตามประเพณีบ้านเมือง ซึ่งมีมา
แต่โบราณเป็นอย่างสูงอยู่แล้ว ไม่เห็นควรจะใช้เกียรติยศอย่างจีน

ออกไปยังกรุงเวียงคานาม ตั้งของทรงยนิศถวายพระเจ้ากรุงเวียงคานามพระองค์
ใหม่ คือ หีบหมากด้วยทองคำ เครื่องดงยาราชาวดิ ๓ เครื่องทองคำในหีบจอก
คู่ ๓ ฝอบคู่ ๓ มัดตามหิมทอง ๓ ซองพล ๓ ซองบริ ๓ บ้วนพระโอบ
ทองคำดงยาราชาวดิ ๓ เตาเผาพานรองทองคำดงยาราชาวดิ ๓ เครื่องชาลาด
ทองคำ ปัน ๓ ถ้วย ๓ จานรองบันเดียมทองคำดำรับ ๓ กล้องไม้แก้วหุ้ม
ทองคำ ๓ กระเป๋ายาลับกล้องเครื่องทองคำ ๓ แพรจกม้วน ๕ ม้วน แพร
มังกรเด้น้ำ ๑๐ ม้วน แพรต้วนตาย ๕ ม้วน ดัชนีรมปักทองขวาง ๒ ฝั้น
ฝ้ายนตะหนัก ๑๐ พับ โหมต ๒๐ ม้วน แพรกระบวนผูกทอง ๒๐ ม้วน ไหม
๓๐ ม้วน ผ้าแดงเทศ ๓๐๐ ฝั้น พิมพ์เส้นหนัก ๒ ชั่ง นามนจันทนหนัก ๔ ชั่ง
นามนกระดิงงาหนัก ๔ ชั่ง

ตั้งของช่วยในงานพระศพพระเจ้าเวียงคานามยาตอง ผ้าขาวอัสดีห่าน
๑๐๐ พับ กฤษณา ๕๐ ชั่ง เครื่องหอมปรุงแล้ว ๕๐ ชั่ง จันทนเทศหนัก ๕
หาบ น้ำตาลกรวดหนัก ๓๐ หาบ น้ำตาลทราย ๒๐ หาบ เงินดั่ง ๑๐ ชั่ง

พวกทาดานทไทยทไปเมืองญวนครั้งนั้น กลับเขามาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อ
ณ เดือน ๑๒ แรม ๒ ค่ำ

พระเจ้ากรุงเวียงคานามมีนางมี พระราชดำรัสตอบ เข้ามานับบับ หวังใจ
ความว่า (พระเจ้า) กรุงพระมหานครศรีอยุธยาให้ทาดานทคุดตั้งของออกไป
ทรงยนิศและช่วยในการพระศพนั้น (พระเจ้า) กรุงพระมหานครศรีอยุธยามิ

พระทัยไมตรีเต็มอกเต็มอปลาย ชอบพระทัยงนก บดินจิตใต้ทองคำ ๕๐
 ค้าดังเงิน เงิน ๒๐๐ ค้าดังเงิน มอบให้ทศคุมเข้ามา ทรงยินดีขอให้ (พระเจ้า)
 กรุงพระมหานครศรีอยุธยาทรงพระเจริญ จะได้เป็นทางพระราชไมตรีสืบไป
 ทศกัณฐ์เข้ามาจากเมืองญวนครั้งนั้น ได้จัดดำเนินาหมายประกาศพระ
 เจ้าแผ่นดินญวนพระองค์ใหม่เข้ามาด้วย หนังสือประกาศญวนฉบับนี้ ในหนังสือ
 พระราชพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ลงค่าแปลไว้เต็ม ที่จริงไม่
 เกี่ยวกับเรื่องพระราชพงศาวดารของเรา แต่ไฉนหารและขนบธรรมเนียมญวนที่
 ปรากฏในประกาศฉบับนี้ น่าอ่านอยู่บ้าง ข้าพเจ้าจึงเอาลงไว้ต่อไปนี้ตาม
 ฉบับเดิม มีความว่า “หนังสือประกาศ ด้วยเรามีกตัญญูรักคนบิดามารดาจึงได้
 เป็นเจ้าของสำหรับได้เช่นในทวารวดีรักชอบและบิดาญาติพี่น้องทั้งปวงใน
 หอท้ายเบญว ได้เป็นใหญ่แก่อาณาประชาราษฎร์ในแว่นแคว้นแดนเมืองญวน
 เดชะที่เราได้กตัญญูจึงได้สมบัติซึ่งเป็นดินมรดกตามบิดาเราตั้งโดยง่าย มิ
 ได้เห็นเหนื่อยดังใด อุปมาเหมือนหนังสือดวงเดื่อแต่งตัวเดินสบายเข้ามาครอง
 ราชสมบัติ ดั่งนี้ ด้วยเทพยดาเอ็นดูเรา อันว่าราชสมบัตินั้นจะได้แต่ผู้บุญ
 ซึ่งท่านแตกอนได้รักษาแผ่นดินมาหลายชั่วคนกำหนดถึง ๒๐๐ ปีเศษ ครั้นถึง
 แต่ ๒๐๐ ปีเศษมาแล้ว สมบัติบ้านเมืองญวนกระจัดกระจายไป อาณาประชาราษฎร์
 ได้ความเดือดร้อน วังคาวบิดาเราทรงพระอดล้าหระไม่คิดเห็นเหนื่อย
 ออกนำพญาแรงปราบข้าศึกศัตรู เมืองญวนจึงได้รวบรวมเป็นปึกคิราบ
 คามเหมือนสร้างแผ่นดินใหม่ อันพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ซึ่งได้บำรุงเมืองมาแต่

ก่อนเป็นอนินมาก หามเกยรอยศ้เหมือนหนึ่งวงควาบิดาเราไม่ อนินวงควาบิดา
 เรานมมเบญตุงหนึ่งตมาแต่ฟ้า ครนได้เสวยราชย์แล้ว กตงอยู่ในลัคยธรรม
 เมตตาแกอาณปรชาราชฏร ตงพระทยแต่ทจะบารุ่บ้านเมือง จะเห็นดเห็นอย
 กมโคคคแก่พระองค้ ทกขรอนแทนขนนางและไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินมาได้ ๑๘ ปี
 บดินทานันตทกขไปหาทสบายแล้ว เหตุทงนทเพราะเทพยดาให้เ็นไป อุปมา
 เหมือนหนึ่งทเขาใหญ่พงดงถาเหว และตนไม้ใหญ่เล็กทงปวงทหวนไหวส้เทอน
 ทวณ ควเรากททชอาดยรทใครในบิดาหาตังใดจะเปรียบบมได้ ซ้งบิดาเรา
 มอบราชลัมบตให้แกเรานน ดวยมความเมตตาแก่เรา แต่ทว่าผู้จะรักษาลัมบต
 อุปมาเหมือนหนึ่งทาศัยนงอยบนทงไม้อนต้ง หวอมฉะนทเหมือนคนทเร็ว
 โคตงต้องรักษาทวอยททเวตา เรามความวิตก ได้อาศัยขนนางผู้ใหญ่ซ้งมีอาย
 ทาราชการมาแต่ก่อน ให้ช่วยวาทถาตค้เตือน ประการหนึ่งทฎหมายอย่าง
 ธรรมเนยมแบบแผนสำหรับทษตรย ซ้งจะรักษาแผ่นดินให้เ็นลัมมอยู่ประ
 การใด ให้ทันทงปวงช่วยเอามาซ้งต้งสอนเราด้วย แล้วการพระศัพยาลอง
 ลับแปดบั้น ทได้จตเจงทวเพระศัพ การทงปวงเล่รจในเคือน ๓ แรม ๑๒ คำ
 ครนเคือน ๓ แรม ๑๓ คำ ได้จารทพระนามวงควา เชิญเขาไว้ในทอทายเบยว
 สำหรับเช่น แล้วได้คานบพระศัพเช่นลัคคตามธรรมเนยม ณ เคือน ๔ ขนคำ ๑
 ขนนางผู้ใหญ่ผ่นอยพร้อมกัน เชิญให้เราขนนง ณ พระทงทไทยวาเคยณ แล้ว
 เชิญทงสอรบต้งวงควาซ้งมอบราชลัมบตให้แกเรานน มาอ่านในที่ประชม
 ขนนาง เราได้เสวยราชย์ในเวदानน ตงค้กราชมินมางบดิน และด้วยล้าอากร

ซึ่งคางกับอาณาประชาราษฎร์มาแต่ต่างต่าง บิดาเราแรกเสวยราชย์สืบต่อมา
จนยาดของสืบแปดสิบห้าให้ยกเสีย อย่าเรียกเอาแก่ราษฎรต่อไป อนึ่งมีนาม
ของตน ด้วยคำอากรด้วยส่วนตัวคนและราษฎรให้แก่ราษฎรหนึ่ง อนึ่งเจ้า
น้อง เจ้าหลาน ซึ่งต่างต่างให้เป็นมรดกแห่งยศแล้วนั้นให้พระราชทาน
เพิ่มเบี้ยขบขันบะหารอยพวง ขาวดำบะหารอยถึง เจ้าน้องซึ่งยังเด็กอยู่มิได้
มีตำแหน่งยศนั้นให้คิดไว้ คอครบถ้วนสิบห้าให้ขึ้นแล้วจึงให้เดโปลจดหมาย
รายชื่อนามทุก จะได้ตั้งให้ยศตามตำแหน่ง อนึ่งเชอพระวงศ์ซึ่งยังมีเป็น
ขุนนางนั้น ให้ตั้งเป็นซึ่งเป็นเชอวงศ์ใหญ่กับเดโปลชำระว่า ผู้ใดสนิทได้
ทางจะได้พระราชทานเพิ่มเบี้ยเพิ่มขาวให้ตามสมควร อนึ่งขุนนางพลเรือนซึ่ง
ทำราชการอยู่ในเมืองแควและหัวเมืองชนบทต่างต่าง จากชนบท ๔ ที่ ๕ ลงไปจน
ถึงองโดยองกาย ตำแหน่งใดมีเบี้ยอยู่เท่าใด ก็ให้คิดเฉลี่ยเพิ่มขึ้นออกสอง
เดือน อนึ่งลูกข้าหลวงเดิมซึ่งบิดาเป็นขุนนางชนบท ๓ ชนไป ให้ส่งไปเรียน
หนังสือทบทวนคยาจนแล้วหลวง ถ้าเรียนได้แล้วให้ขุนนางผู้ใหญ่จดชื่อมาให้
เดโปลทอด จะได้ตั้งให้เป็นขุนนางตามลำดับสัญญา อนึ่งผู้ซึ่งได้ทำศึกมากกับ
ต่างต่างบิดาเรา ตายเสียในท่ามกลางศึกเป็นอันมาก ยังอยู่แต่ลูกหลานว่าน
เครือ ที่ใดเป็นขุนนางแล้วก็มี ทายไม่ได้เป็นขุนนางนั้น ให้ขุนนางจดหมายราย
ชื่อส่งมาให้เดโปลทอด จะได้ตั้งเป็นขุนนางและพระราชทานเบี้ยขาวให้ตามสมควร
อนึ่งขุนนางผู้มีความชอบตัวตายไปแล้ว ห้ามลูกหลานซึ่งจะสืบเชื้อสายต่อไป
ไม่ ยิ่งแต่ภรรยาเป็นม่ายอยู่ ให้เจ้าเมืองกรมการจดบัญชีขอเข้ามาให้เดโปล
ทอด จะได้พระราชทานเบี้ยขาวให้เลี้ยงชีวิตและเช่นผู้ตายต่อไป อนึ่งเมืองใด

มีศาลเทพารักษ์อีกศาล เคยบวงสรวงตั้งเบญจตะไท้ไว้ ให้จดหมายบอก
 เขามาจะเพิมเบญเซนชนให้ อนึ่งเมืองโตมครดอนหนึ่งด้อยกแห่ง ให้เจ้า
 เมืองกรมการ เอาเบญหดวง เมืองนนจตเจง ทาเรือนและ ทอยให้ กวางขวางกับ
 ายเบญจายขาวให้ผู้เรียนหนังสือกัน อนึ่งเมื่อยาดอง ๑๘ ปี ผู้ที่เรียนหนังสือ
 ดแล้วโตมาควกับนายบ้าน และเจ้าเมือง ๓ ครั้ง ๔ ครั้งแล้วให้พ้นจากไพร่เรียน
 หนึ่งด้อยต่อไป ที่โตมาควต้องครั้งให้ยกด้วยส่วนตัวเสีย ๓ ปี ที่โตมาควแต่ครั้ง
 เดียวให้ยกด้วยส่วนตัวเสีย ๒ ปี แล้วให้เรียนหนังสือต่อไป อนึ่งคนโทษแต่ครั้ง
 ยาดองมาจนถึงมีนมางบดินเดือน ๔ ธนคำ ๑ ให้ชำระดู คนโทษเบาให้ปล่อยเสีย
 ถ้าโทษหนักทำบุญชมาขึ้นให้หินโปทด ถ้าควรประการใดก็จะโปรดตามสมควร
 ถ้าโทษผู้รายปล้นสะดมตเรือตกควานช เมืองโตจบได้ไว้ให้เจ้าเมืองกรมการ
 เรียกเอาทนายบให้มันนายมารับประกันตัวไว้แล้วให้ปล่อยไป และตัวเราทก
 วนอยู่ในระหว่างทุกข ขอรบสิ่งซึ่งประกาศมานี้ เพื่อจะให้เป็นประโยชน์แก่
 เจ้าเมืองกรมการและอาณาประชาราษฎร์ โดยประเพณีกษัตริย์สืบมา ผู้ใด
 เห็นหนังสือแล้ว ให้กระทำตามทุกประการ ”

อนึ่งพระยาพิโกษาได้ความมากกราบทูลว่า เมื่อไปเยี่ยมเมืองเวได้
 ทราบว่าหัวเมืองชนวนกเกิดอหิวาตกโรค ตามใบบอกขึ้นไปถึงเมืองเว
 จำนวนคนตาย เมืองกวางนามหมื่นเศษ เมืองกวางงายสามพันเศษ เมืองกย
 เยนสี่พัน เมืองภเวียงสองพันเศษ เมืองยะตรางพันห้าร้อยเศษ เมืองไชยอน
 สามหมื่นเศษ เมืองลัมถอพันเศษ เมืองตองไหสองพันเศษ เมืองเตกเซย
 สามร้อย เมืองไผทมาศเจ็ดร้อยเศษ ที่เมืองเวกตายถึงสามหมื่น

เรื่องพม่าชวนญวนตีเมืองไทย

บมะแนม เบญจศก เมื่อ ณ เดือน ๕ ปีมะแมเบญจศก จตุศักราช ๑๓๘๕
พ.ศ. ๑๑๘๕ พ.ศ. ๒๓๖๖ เรือกำปั่นหลวงขอเหราข้ามลุ่มทร ไปค้าขาย
พ.ศ. ๒๓๖๖ ที่เมืองดังคโปรักกลับมา ครอเพ็ดอังกฤษผู้รักษามืองดังค-
โปรักซึ่งเคยเป็นทตเข้ามาเมื่อบมะเมยจตุศกบอกเข้ามายัง
เสนาบดีททกรุงเทพว่า พระเจ้าองวะจิกกายแมงแตงทตพม่า
ให้ไปทำไมตรกับญวน ชวนพระเจ้าเวียตนามมินมางให้ยก
กองทัพมาตกรุงศรีอยุธยาพร้อมกบกองทัพพม่า เรือทตพม่า
ถูกไฟไหม้ทเกาะหมาก อังกฤษได้สำเนาราชสาส์นของพระเจ้า
องวะทตมถึงพระเจ้ากรุงเวียตนามไว้ ผู้สำเร็จราชการอินเดีย
ให้ส่งสำเนาราชสาส์นนเข้ามาให้ไทยทราบความ แต่ครอ-
เพ็ดทราบว่าเป็นกรุงเทพ ไม่มีตามที่จะแปลภาษาอังกฤษเป็น
ภาษาไทย มีแต่บาดหลวงฝรั่งเศส จึงให้แปลราชสาส์นพม่า
เป็นภาษาฝรั่งเศสส่งเข้ามากับเรือเหราข้ามลุ่มทร และบอก
มาให้ทราบว่าญวนเป็นไมตรีชอตรงกับไทย ไม่ยอมเข้ากับ
พม่า ราชสาส์นพม่าที่ได้สำเนามาครั้งนั้น ให้บาดหลวง
ฝรั่งเศสแปลออกเป็นภาษาไทย ได้ความดังนี้(๑)

(๑) สำเนาสาส์นพม่าที่มานี้ เมื่ออังกฤษเจ้าเมืองเกาะหมากได้ค้นฉบับหรือสำ-
เนาของเดิมซึ่งเป็นภาษาพม่า คงให้แปลเป็นภาษาอังกฤษ ส่งคำแปลนั้นไปให้สำเร็จ
ราชการอินเดียอังกฤษๆ ส่งสำเนาภาษาอังกฤษนั้นมาให้ครอเพ็ดแจ้งแก่ไทย ถ้าให้ฉบับ

ราชดำรัสมาแต่เมืองใหญ่ถือคำสั่งาพระเที่ยงแท้เป็นเจ้าท่ง เป็นผู้ ท่าน
 บำรุงเมือง มเมืองขณถรวยเมือง มข้างเผือกขอเล่ห์ดินเงินเมิน และข้าง
 เผือกอื่น ๆ ทมอยทเมือง มอยทบา เป็นเจ้าชุมทอง ชุมเงิน และของประเสริฐ
 อื่น ๆ เป็นเจ้าแผ่นดินและเป็นเจ้าทะเลเป็นผู้ท่านบำรุงคำสั่งา เป็นจักรพรรดิทรง
 ธรรมและมีฤทธิทุกประการ ครอบครองบ้านเมืองท่งท่งปวงด้วยพระบาทอัน
 คึกคักดีท หาราชดำรัสพรอมด้วยเสนาบดีแม่ทัพและผู้ใหญ่ท่งปวง มาถึงมหา
 จักรพรรดิเมืองญวน เมื่อแรกตั้งแผ่นดินพระอาทิตย์พระจันทร์ราชูรท่งปวง
 ชุมนุกันเด็กขนนาง เด็กเอาคนตรงแน่นนอนถือศีล ๓๐ เป็นลูกพระอาทิตย์และ
 ลูกเทวดาชื่อว่ามกาชามากา แปลว่าเป็นขุนหลวงท่งเป็นจักรพรรดิคือ ๆ กันมา
 จนถงของคน บังคับบัญชาแผ่นดินท่งท่งด้วยบุญของมกาชามากา จักรพรรดิ
 องค์คนเมื่อได้ครอบครองอาณาประชาราษฎร์ เหมือนหนึ่งบิดารักษาบุตร แล้ว
 ดัดด้วยดีอากร ไฟรบบ้านพลเมืองก็มีความยินดี เมื่อชนเลวร้ายราชสมบัตินั้น
 ดั่งว่างส่วได้เหมือนพระจันทร์ทรงกอด แล้วให้มีธรรมเทศนาสั่งสอน ไฟรบบ้าน
 พลเมืองให้พรว่า อยู่เย็นเป็นสุข ได้ครอบครองบ้านเมืองให้ยดยาวไป แล้วก็
 ได้เมืองชนชก ชื่อเมืองปรินดา ๑ เมืองซาปเตปา ๑ เมืองดรักกา ๑ เมืองยะ
 มินฮา ๑ เมืองศรัยกันเดรามา ๑ เมืองรายายาวุดตา ๑ เมืองกำปรา ๑ เมือง
 โยคี ๑ เมืองนระการา ๑ เมืองเกมายาทา ๑ เมืองมหานักรา ๑ เมืองศรี-

ภาษาพม่า เราจะแปลได้ความดีกว่า นี้แปลถึงสามต่อ ความจึงเคลื่อนคลาดมาก แต่ก็พอ
 เข้าใจเค้าความได้ ข้าพเจ้าลงไว้เต็มตามที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงสาวดาร ฉบับ
 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ไม่ได้แก้ไข

วิเชียร ๑ เมืองฉะเชิงชรา ๑ เมืองงาเซ่งงา ๑ เมืองดรายา ๑ เมือง
 ทาโหมอินชา ๑ และเมืองอื่นที่ส่งด้วยขอมหาวิกาเยกะปราชิตพระมหามน
 ออ ก มีเมืองชนชอเตนหวะระติ ๑ เมืองกราวติ ๑ เมืองมกาวติ ๑ เมือง
 รามาวติ ๑ และเมืองอื่นที่ส่งด้วยหญิงสาวที่ยังไม่มามี และส่งด้วยเครื่อง
 ศัสตราวุธช้างม้าและของทั้งปวงตามระยะเมืองใกล้และเมืองไกลทุกปี และเมื่อ
 ครองชนหลวงขอแจกหวัดให้ไพร่ได้ขึ้นครองราชสมบัตินั้น ยกย่องพระศาสนาและ
 ทำนุบำรุงพระสงฆ์วิฆาอาราม และทำบุญให้ทานจำศีลภาวนาจนเต็มตัวทรง
 ชรรวมเมตตาแก่อาณาประชาราษฎร์ไพร่บ้านพลเมือง ถ้าราษฎรผู้ใดกระทำ
 ความผิดกับตัวหรือหาเขาโทษไม่ และเจ้าองค์ใดครองราชสมบัติครองนี้ ถือ
 อย่างเหมือนเมื่อครั้งชนหลวงแจกหวัด ครองมหาสมณโคตม ว่าแผ่นดินจะสว่างทั้ง
 ๔ ทิศ แต่ครั้ง(๑) เจ้าองค์ใดครองราชสมบัติ แคว้นทศไปเมืองญวน
 ในทางบกทางเรือหลายครั้งแล้วหาถึงไม่ ครั้นเจ้าองค์ตายแล้ว เจ้าองค์ผู้
 หลานได้ครองราชสมบัติ จึงคิดพินทางไม่ตรงกับเมืองญวน พอลงโดยลำ
 ธารหีบตรงมาถึงเกาะหมาก แจ้งความแก่เจ้าผู้รักษาราชการมา จึงด้วยวัง
 นกรความแล้วจึงนำของโดยลำ ธารหีบตรง ชนทเมืองทะวายไปหาเมืองมาหย
 เฒ่านบตทเป็นแม่ทัพเมืองมตะ ชนนางผู้ใหญ่ ๒ คน จึงเอาญวนตงเรือให้
 ไปถึงเมืองจากอิน และหัวเมืองส่งคอยกันไปจนถึงเมืองหลวง ปลุกเรือนให้

(๑) ที่แปลว่าตานี้ ที่จริงคือพระเจ้าอู่จะปะดุงเป็นบมิไซดา มีข้อสำคัญเห็นความ
 ตรงนี้ได้ข้อ ๑ ว่าพม่าพยายามชวนญวนให้เข้ากันมาตีเมืองไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ มา เป็น
 พยานให้แลเห็นว่าพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่เอาใจและ
 อดหนุนของเจียงฮั่นนั้นไม่ผิดเลย

๕๖

ใหญ่โตงดงามดี ให้เลี้ยงดู แต่สงสัยอยู่ว่ามิใช่ทุกจริง จึงไม่สนับสนุน ครั้นได้
ถามได้เลี้ยงดูเป็นทศมาเมืองอมรบรรพค่างดมดำเกา จึงนับถือทศมามาก
ชน องโดยหล้า องทหีบตรง ก็ไต่เผ่าพระเจ้าอองวะแล้ว ได้ไต่ถามทศมวน
หลายข้อ ทศมวนทศว่ามหาจักรพรรดิยาตองกิดน่านแล้ว จะให้ทศมา พอ
ยาตองคายถึงแควมินมาจนเสวยราชย์ได้ ๒ ปี จึงให้มาเฝ้า องโดยหล้า
ทศคือไปว่าญวนกับไทยมีสาเหตุกันหน้อยหนึ่งด้วยเมืองเขมร ถ้าญวนกับ
พม่าตีเมืองไทยก็จะได้โดยง่ายตาย (๑)

แต่ครั้งพระเจ้าอองวะเสวยราชสมบัติ เมื่อศักราชพม่าได้ ๙๐๐ ปี (๒)
กรุงไทยเป็นเมืองของอองวะอยู่นั้น เจ้ากรุงไทยไปอาศัยอยู่ที่เมือง
อองวะได้นับถือทศมาให้อยู่คดมาจนทุกวันนี้ได้ ๒๐๐ ปี ได้ยกที่แผ่นดินกรุงไทย
แก่บุตรเจ้ากรุงไทยให้เลี้ยงดูด้วย ปีหนึ่งช่าง ๓๐ ช่าง เงินด้ามหมื่นบาท แดวกหา
เลี้ยงให้ไม่ บิดาของตาเราให้กองทัพพม่าตีเมืองไทย (ได้) คั้น (ต่อมา) เมือง
ไทยต่อสู้ดอดบดักทำเหมือนอย่างผู้ร้าย (๓) เราทศมาจนทุกวันนี้ องโดยหล้า

(๑) ความตรงนี้ หมายถึง ถ้าพม่าเข้าจับญวน คงตีเมืองไทยได้โดยง่าย

(๒) ตอนนั้น พม่ากล่าวความข้อนั้นไปถึงครั้งแผ่นดิน สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
เห็นจะคันจตพมาเหตุมาเปิดเมื่อแต่งราชสาส์นนี้

(๓) ที่กล่าวว่าไทยลอบสัดต่อสู้อย่างผู้ร้ายตรงนี้ พม่าประสงค์จะแก้หน้าเรื่องที่พระ
เจ้าปะดุงเข้ามาแตกทัพไทยไปยับเยินเมื่อในรัชกาลที่ ๑ และแพ้ไทยหลายคราว กิตติ
ศัพท์คงจะเลื่องลือมาก จึงจำต้องหาอะไรมากล่าวแก้หน้าในราชสาส์นนี้

ของทุบครึ่งทุบลว่า เมื่อจะกลับไป จะทำเหมือนเรือลูกค้า^(๑) เจ้าองจะเห็นว่าต
ญวนจะไปแต่ถ้าพังเห็นไม่ควร จึงจัดให้เนมโยนรทา ๑ เนมโยส่าวะนี ๑ เนมโย
กัณรต์ ๑ เนมโยเส่นรต์ ๑ เส่ละดินนรทา ๑ เนมโยเส่ริกอย่า ๑ เส่ริจน
ดานรทา ๑ รวม ๗ นาย ให้ดวงตราทองสำหรับเมืองหลวงไปดวง ๑ ^(๒)
แหวนทับทิม ๒๐ วง แหวนไข่มุก ๒๐ วง แหวนนิต ๒๐ วง พลอยทับทิม
ยังมีได้เจียรไน ๓ กระสอบ ผ้าห่มนอนทอเมืองพม่าผืน ๑ แพร ๔ ไม้ ลูก
ประจำคิศาเหลือง ๑ เขียว ๑ ส่องสาย ตะบะต่าย ๔ ใบ หีบม้เท้าใบ ๑ โคม
ม้เท้าใบ ๑ โต๊ะไม้เท้าแดงใบ ๑ ถ้วยชาฝาใบ ๑ น้ำมันดิน ๓๐ หม้อ มีความ
ไวใจจึงให้ขุนนาง ออกมาแจ้งความ คิดทำลายเมืองไทย ซึ่งเบนศักรทง ๒ เมือง
ได้มอบอาญาสิทธิให้ขุนนางทง ๗ นายนี้ ซึ่งจะว่ากล่าวคิดขานทำแก่เมืองไทย
เส่ริจอยกับขุนนาง ๗ นายนี้ แล้วให้จักรพรรดิเมืองญวนมีพระราชดำล้นตอบ
ด้วยข้อความเรื่องให้ขุนนางทง ๗ นายถือไปโดยเร็ว แล้วให้แต่งขุนนางญวน
ที่ไวใจกำกับไปด้วย ดั้นความราชดำล้นแต่เท่านั้น

เหตุที่อังกฤษส่งดำเนาราชดำล้นพม่ามาให้ไทยในครั้งนั้น ด้วยอังกฤษ
กำลังเกิดอริจนจะรบกับพม่า ประสงค์จะทำไมตรีเอาใจไทยไว้ ไม่ให้วุ่นวาย

(๑) ขุนนางญวนที่ไปเมืองพม่า ๒ คนนี้ ที่จริงไม่ใช่ราชทูตที่ไปจากพระเจ้าเวียด
นาม ดังปรากฏต่อไปข้างหน้า แต่ไปอวดอ้างเลยไปจนพม่าเชื่อว่าเป็นราชทูต จึงคิดจะ
หลบหลีกให้พ้นความรับผิดชอบ แต่ฝ่ายข้างพม่ากำลังต้องการที่จะหาประเทศอื่นช่วยตี
เมืองไทย ด้วยรู้ว่าจะตีโดยลำพังพม่าไม่ไหว จึงเล่ห์เหมาเอาญวน ๒ คนนี้ให้เป็นราชทูต
ทั้งไม่มีอะไรเป็นสลักสำคัญ

(๒) ที่ว่าดวงตราทองสำหรับเมืองหลวงตรงนี้ เข้าใจว่าสังวาลทองอันเป็นเครื่องราช
อิสริยาภรณ์ของพม่า

ทางเกาะหมากในเวลาเมื่ออังกฤษเกิดรบพุ่งติดพันกับพม่า เรื่องทูตพม่าไป
เมืองญวนคราวนั้น ครอเฟ็ดรู้ความละเอียด ด้วยเมื่อทูตพม่ากลับจากเมือง
ญวนมาถึงเมืองสิงคโปร์ ทางนั้นอังกฤษกับพม่าเกิดรบกันขึ้น ทูตพม่าค้าง
อยู่ที่เมืองสิงคโปร์ ครอเฟ็ดถามเอาเหตุผลเรื่องราวที่ทูตพม่าไปเมืองญวน ได้
ความละเอียด (๑) เรื่องราวเป็นดังนี้ คือ

เมื่อปีมะแมจุลศักราช ๑๒๓๕ หรือของทศกัณฐ์คนหนึ่งนั้น บอกแก่
องตาคูณ (๒) ว่าในเขตแดนพม่ามีเกาะวังนมาก ถ้าคิดอ่านไปขอขอร้องนัก
จากพม่ามาตั้งไปขายเมืองจีนจะได้กำไรมาก องตาคูณเห็นชอบด้วย จึงแต่ง
ให้ขุนนาง ๒ คนนั้นไปขอขอร้องที่เมืองพม่า การทูลของตาคูณแต่งขุนนางญวน
ไปเมืองพม่าครั้งนั้น ไม่ได้ทูลให้พระเจ้าเวียดนามมีนามทราบ ครั้นขุนนาง
ญวนไปถึงเกาะหมาก ไปพบพวกจีนพ่อค้าที่มาจากเมืองพม่า ขุนนางญวน
ทั้ง ๒ ไปพูดจาอวดอ้าง จีนจีนพ่อกันนั้นเชื่อว่าตนเป็นราชทูตไปจากเมืองญวน
อยากจะทำอะไรให้สำเร็จ จึงช่วยพาไปถึงเมืองพม่า พวกเจ้าเมืองรายทางตั้งต้อนรับ
ไปจนถึงเมืองฮังวะ แต่แรกพม่าไม่เชื่อว่าญวนทั้ง ๒ คนนั้นเป็นราชทูต ด้วย
ไม่ได้เชิญพระราชดำรัสไปเป็นลัญจกสำคัญ จึงเอาตัวมาถามคำให้การ แต่ครั้น
ได้เลี้ยง เห็นว่าเป็นขุนนางญวนจริง พม่ากำลังอยากจะยกกองทัพมาตีเมือง

(๑) ครอเฟ็ดลงไว้ท้ายเล่ม ๒ ในหนังสือเรื่องทูตที่เขาแต่ง

(๒) ในหนังสือของครอเฟ็ดเรียกว่า “เจ้าคุณ” ผู้ว่าราชการกรุงกัมพูชา ข้าพเจ้า
สันนิษฐานว่า คำอันนี้เป็นคำที่ได้ยินจากทูตพม่า ที่จริงเห็นจะเป็นองตาคูณเจ้าเมืองไซ่ง่อน
นั่นเอง

ไทยอีก อยากได้ญวนเป็นเพื่อนทำศึกตีเมืองไทยกระหนาบอีกด้าน ๑ จึงแต่ง
 ทศพม่าให้เชิญ พระราชดำรัสและเครื่องราชบรรณาการ มาถวาย พระเจ้ากรุง
 เวียดนามมินมาง ทศพม่านั้นเป็นพม่า ๒ คน เป็นเชื้อของกษัตริย์สืบคน
 มาด้วยเรือของพม่า ครั้นเมื่อมาทอดอู่เกาะหมาก เรือพ่อค้าไทยลำ ๑ เกิด
 ไฟไหม้ขาดลอยไปพระเรือทศพม่าไหม้ด้วย เก็บได้แต่ราชดำรัสกับเครื่องราช
 บรรณาการบ้าง ทศพม่าจึงโดยสารเรือพ่อค้าไปยังเมืองไซ่ง่อน เข้าหา
 องค์ากัน ๆ รับรองเลี้ยงดทศพม่า แล้วมีใบบอกขึ้นไปยังเมืองเว้ ว่าพม่าแต่ง
 ทศให้เชิญพระราชดำรัสและเครื่องราชบรรณาการมาเจริญทางพระราชไมตรี
 ขอชวนให้เข้ากันทำศึกกับเมืองไทย พระเจ้ากรุงเวียดนามมินมางให้ทศพม่า
 รออยู่ที่เมืองไซ่ง่อน ให้หาองค์ากันขึ้นไปเมืองเว้ ประชุมข้าราชการผู้ใหญ่
 ปรีksenจนถึงเรื่องทศพม่าจะขอเป็นไมตรีชวนตีเมืองไทย ข้างองค์ากันเห็นควร
 จะรับเป็นไมตรีกับพม่า ด้วยประสงค์จะเอาเมืองพดบองไปเป็นของญวน แต่
 ฝ่ายองเตโบซึ่งเป็นเสนาบดีว่าการต่างประเทศไม่เห็นชอบด้วย เห็นควรจะเป็น
 ไมตรีดีอยู่กับไทยอย่างเดิม ไม่ควรจะคบพม่า พระเจ้าเวียดนามมินมางเห็น
 ชอบด้วยกับองเตโบ จึงไม่ยอมรับทศพม่า เป็นแต่มีราชดำรัสและเครื่อง
 ราชบรรณาการตอบแทน ให้ทศพม่าซึ่งคอยอยู่เมืองไซ่ง่อนถอยกลับไป มโน
 ความตามทักถั่วไว้ในหนังสือของครอเพ็ดดังนี้

และการที่พม่าแต่งทศไปเมืองญวนครั้งนี้ พระเจ้ากรุงเวียดนามมิน
 มางให้องเตโบเสนาบดีญวนมีศรัทธาอักษรบอกเข้ามายังกรุงเทพฯ เมื่อ ณ

๖๑

เดือน ๖ ปีวอก ฤกษ์ จตุศักราช ๑๑๘๖ แปลได้ใจความว่า เมื่อ ณ ปีมะแมเบญจศก มีพม่ารบราชดำเนินและคุมเครื่องราชบรรณาการมาถึงเมืองไซ่ง่อน นายไพร่ ๔๘ นาย แจ้งว่าเรือที่มาแต่เมืองพม่าไฟไหม้เสียที่เมืองเกาะหมาก ต้องจำกำปั่นอังกฤษมาส่ง ในพระราชดำเนินพม่าว่าหายากขายเป็นอันมาก ตัดเอาแต่ใจความมาบอกกราบทูลเจ้าเวียงคานม ว่าแต่ครั้งพระเจ้ากรุงเวียงคานมขาดอง ได้จัดให้ราชทูตมาหลายครั้งแล้วหาถึงไม่ ครั้นได้ยินว่าพระเจ้ากรุงเวียงคานมขึ้นครองราชสมบัติใหม่ เมืองพม่ายินดีหาที่สุดมิได้ จึงจัดขุนนางผู้ใหญ่ให้เชิญราชดำเนินมา ขอให้กรุงเวียงคานมตัดทางพระราชไมตรีกับกรุงเทพ ฯ เสีย พม่าจะได้ทำศึกกับกรุงพระมหานครศรีอยุธยา แล้วมีรับสั่งพระเจ้าเวียงคานมว่า จะคบค้ากับพม่าก็จะเสียทางพระราชไมตรีกับกรุงเทพ ฯ ไป จึงมิให้ทูตเข้าไปเฝ้า (ที่เมืองเว้) ให้กลับไปแล้วทูตพม่าอ่อนน้อมให้รับเครื่องบรรณาการไว้ ขุนนางญวนพร้อมกันรับแหวนทับทิมไว้วง ๑ และของทองปวงนั้นคนให้ทูตไปสิ้น ณ เดือน ๓ ปีมะแมเบญจศก พระเจ้ากรุงเวียงคานมจึงมีรับสั่งให้เจ้าเมืองไซ่ง่อนจัดเรือส่งทูตพม่ากลับไปและจัดอแปะเลี้ยงอาหารพร้อมจ่ายให้ทูต ทูตกลับไปเมืองพม่าแล้ว พระเจ้ากรุงเวียงคานมเห็นแก่ทางพระราชไมตรี จึงให้บอกข้อความเข้ามาให้กรุงเทพ มหานครทราบ

การที่ญวนไม่ยอมเข้ากับพม่าในครั้งนั้น อาจจะเป็นได้ด้วยเหตุหลายอย่าง มีคำที่ญวนอ้างภายหลังต่อมาว่า เมื่อพระเจ้าเวียงคานมขาดองจะสิ้น

พระชนม์ ได้มรับสั่งว่าอย่าให้ลูกหลานคิดร้ายต่อกวงศ์อยุธยา ด้วยมีพระ
 เสด็จพระคุณแก่พระเจ้ายาตรองในเวลาดกทกษยาค ได้ขอการอดหนนจนกลับ
 เป็นใหญ่ได้ ความทกถาวตงนอาจจะมีมดความจริงบ้าง มพยานเมอตรงพวก
 แหกเมืองต่านไปชวนพระเจ้ายาตรองให้เป็นกบฏ เมื่อในรัชกาลที่ ๓ พระเจ้า
 ยาตรองก็ได้บอกเขามากราบทตวง ๓ มาครนพมาไปชวนให้ญวนเป็นศัตรู
 ต่อไทย ที่จริงก็ไม่มีควมจำเป็นอันใดที่พระเจ้ามิงจะต้องบอกเขามาให้
 ไทยทราบ หรือไม่ยอมให้ทพมาเข้าเฝ้า ททอาจจะเป็นด้วยรักษาทางพระ
 ราชไมตรีตามรับสั่งของพระเจ้ายาตรองก็ได้ แต่เมื่อพะเคราะหัดตามเรื่องทมมา
 ในพระราชพงศาวดาร การที่ญวนรักษาทางพระราชไมตรีต่อไทย ดเหมือน
 จะตชดคนเพียงไมครายกรกรนเข้ามาในห้วงเมืองไทย แต่ส่วนเมืองทเป็น
 ประเทศราชชนไทยในครนน เช่นเมืองเขมรกด ดาวกด ซึ่งญวนถือวเป็น
 เมืองชน ๒ ฝ่ายมาแต่โบราณ คงแต่ดวรัชกาลที่ ๓ แล้ว ญวนไม่ได้ยอม
 เสียเปรียบไทย คิตขยายอำนาจญวนออกมาได้มอ จึงเป็นเหตุจนถึงต้องรบ
 กัน เมื่อในรัชกาลที่ ๓

พิมพ์ที่โรงพิมพ์ธวัช
62 ถนนปิ่นสลับ พระนคร

โทร. 31558

นายกระมล ธวัชลาภ ผู้พิมพ์ ผู้โฆษณา

1 / 2 / 94
